

Geliş Tarihi | Received: 14.03.2022

Kabul Tarihi | Accepted: 27.04.2022

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2022

İntihal | Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
| This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

TÜRK HUKUK TARİHİNDEN BİR YAPRAK: HADİSAT-I HUKUKİYE VE TARİHİYE MECMUASI

A LEAF FROM THE TURKISH LEGAL HISTORY: HADISAT-I HUKUKİYE VE TARİHİYE MECMUASI (JOURNAL OF LEGAL AND HISTORICAL EVENTS)

Dr. Ali Turan*

ÖZ

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, saltanatın kaldırılması ile cumhuriyet rejimine geçiş döneminde İstanbul'da neşredilmiş olan bir mecmuadır. Mecmuanın müessisi ise Mekteb-i Hukuk mezunlarından dava vekili Abdurrahman Adil Bey'dir. Abdurrahman Adil, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine ve cumhuriyetin ilk yıllarına şahitlik etmiş mühim bir şahsiyettir. Dava vekili olmasının yanı sıra, ömrünün sonuna kadar matbuat alemine de hizmet etmiştir. Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası'nın neşri, Abdurrahman Adil'in olgunluk dönemlerine rastlar. Bu dergi uzun bir yayın dönemine sahip olmasa da muhtevası itibarıyla kayda değerdir. Mecmuada Osmanlı hukuk tarihine dair mühim yazılar neşredildiği gibi, cumhuriyet rejimine geçiş dönemine ve bilhassa cumhuriyetin ilk yıllarındaki İstanbul'a da bir nebze ışık tutulmaktadır. Bu çalışmanın amacı da hukuk tarihimizin mühim kaynaklarından biri olan bu mecmuayı ve muhtevasını takdim etmektir.

Anahtar Kelimeler: Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası - Abdurrahman Adil - Türk hukuk tarihi - Osmanlı hukuk tarihi

* İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

0000 0001 6563 6315 ali.turan@inonu.edu.tr

Bu makale, 10-12 Nisan 2021'de çevrimiçi olarak düzenlenen Uluslararası Necmettin Erbakan Hukuk Kongresi'nde sunulan "Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası: Takdim ve Tahlil" adlı özet bildirinin genişletilmiş halidir.

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ABSTRACT

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye is a journal published in Istanbul during the term of transition to the republican regime after abolition of sultanate regime. The journal is established by the attorney Abdurrahman Adil, a graduate of Mekteb-i Hukuk (Law School). Abdurrahman Adil is an important personality who witnessed the latest terms of Ottoman State and the first years of the republican regime. In addition to being an attorney he served to the publications sector until the end of his life. Publication of the journal of Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye coincides the maturity term of Abdurrahman Adil. Although this journal did not have a long period of publication, it is remarkable in terms of its content. In addition to the important articles published on this journal about the legal history of Ottoman State, it also lights the way particularly to the Istanbul during the transition to the republican regime and the to first years of this regime. The aim of this study is to present this journal and its content which is one of the important sources of our legal history.

Keywords: Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası (Journal of Legal and Historical Events) ~ Abdurrahman Adil ~ Turkish Legal History ~Ottoman Legal History

GİRİŞ

Türk hukuk tarihi araştırmacılarının üzerinde en çok durduğu dönem hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemidir. Bu yaklaşımda gerek kullanılacak malzemenin bolluğu gerekse de bu malzemenin klasik döneme nispeten daha kolay okunmasının büyük bir tesiri vardır. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminin tam manasıyla aydınlatılmış olduğu kesinlikle söylenemez. Zira Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemiyle birlikte girdiği süreç, kısa sayılabilecek bir zaman diliminde çok hızlı, karmaşık ve köklü reformlara sahne olmuştur. Bu reformların büyük çoğunluğu planlı ve ihtiyaca binaen yapılmış değildir. Avrupalı devletlerin büyük tesirinin olduğu bu reformlar ahenkli ve yeknesak bir şekle bürünmemiştir. Dolayısıyla oldukça karmaşık ve takip edilmesi pek zor bu yenilik hareketlerinin oldukça zengin bir malzeme içerisinde tasnif ve tetkike tabi tutularak ortaya çıkarılması pek kolay bir iş olmasa gerektir.

Tarihin çok eski devirlerinden beri insanlar, hissiyat ve fikirlerini yazı yoluyla nakletme ihtiyacı duymaktadır. Bu manada matbaanın icadı, dünya matbuat tarihinin en mühim gelişmelerinden biri olarak görülebilir. Zira insanlar tarafından ortaya konulan fikri eserlerin daha kolay çoğaltılması ve daha çok insana ulaşabilmesi sağlanmıştı. Bununla birlikte matbaanın Osmanlı topraklarına girişi ve yaygın bir surette kullanımı, geç sayılabilecek bir zamana tesadüf eder. Tanzimat dönemiyle birlikte ve bilhassa ilk hususi gazete olan Tercüman-ı Ahval'in çıkmasından sonra süreli yayınların sayısında gözle görülür bir artış meydana gelmiştir.

Tanzimat dönemi aydınları, matbuat alemine hususi bir alaka göstermiştir. Batı medeniyetiyle tanışan ve devlet idaresinde yenilikçi hareketlerin oluşmasına taraftar olan dönemin birçok aydını, yenilikçi meselelere dair fikirlerini çıkardıkları gazete ve dergilerde neşreliyordu. Bu sayede hem fikirlerini birçok kişiye ulaştırabiliyor hem de yenilik taraftarı bir efkarumumiyenin oluşmasını temin ediyorlardı. Bir yandan da dönemin hukuki, siyasi, iktisadi ve içtimali vaziyetini takip edebilmemiz açısından bizlere büyük bir hazine bırakmış oluyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde matbuat alemine gönül vermiş müelliflerden biri de Abdurrahman Adil Bey'dir. Abdurrahman Adil Eren, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yetişen çalışkan ve çok yönlü şahsiyetlerden biridir. Her ne kadar hukukçu ve tarihşinas kimliğiyle bilinse de aynı zamanda iyi bir gazeteci ve yayıncıdır. Ömrühayatının büyük bir dilimini matbuat alemine hasretmiş olan Abdurrahman Adil; birçok hukuki eser telif etmenin yanı sıra, bizzat gazete ve dergi çıkarmış ve yine birçok gazete ve dergide yazarlık yapmıştır. Müessisi olduğu Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası da onun münferit gayretleriyle yayınlanmıştır. Bu mecmuada hukuka ve tarihe dair makaleler, dönemin mühim gelişmeleri ve hukuki düzenlemeler neşredilmiştir.

Bu çalışmada Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası takdim ve tahlil edilerek mecmuanın bilhassa hukuk tarihi cephesinden ehemmiyeti ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için evvela mecmuanın müessisi olan Abdurrahman Adil takdim edilecektir. Akabinde mecmuanın şekil ve muhtevası, yayın dönemi ve sayıları hakkında umumi malumat verilecektir. Nihai olarak da mecmuanın muhtevası ve hukuk tarihine dair ehemmiyeti ele alınacaktır. Bu kısımda mecmuanın hukuk tarihinin belli başlı konularına ilişkin yazılarına kısaca

değininilecektir. Mecmuanın hukuk tarihi bakımından değeri yalnızca tasnif edeceğimiz başlıklardan ibaret değildir. Mecmuanın elde bulunan tüm sayılarına ait fihrist de çalışmanın ekinde verilecektir. Bu sayede mecmuanın hukuk tarihi başta olmak üzere diğer konulara ilişkin yazıları bir bütün şeklinde göz önüne serilecektir.

I. MECMUANIN MÜESSİSİ: ABDURRAHMAN ADİL (1868-1942)

Abdurrahman Adil, 1284 senesi Zilhicce ayında (Mart/Nisan 1868) Selanik'te doğdu. Manastır dava vekillerinden Osman Nuri Efendi'nin oğludur¹. Dedesi, Cevahirci lakabıyla bilinen Mevlevi Derviş Ali'dir². İlk ve ortaöğrenimini Selanik'te tamamladıktan sonra 1296 tarihinde İstanbul'a gelerek Fatih Medresesi'ne başladı ve oradan icazet aldı³. 1301 senesi Temmuz'unda (1885) ise Mekteb-i Hukuk'a girdi⁴. 1305 senesinde mezun olduktan sonra dava vekilliği yapmaya başladı. 8 Kasım 1942'de İstanbul'da hayatını kaybetti ve Eyüp mezarlığına defnedildi⁵.

Abdurrahman Adil matbuat hayatına esasen Selanik'te *Vilayet Gazetesi* ile giriş yaptı⁶. Hukuk tedrisatı için İstanbul'a geldiği 1301 senesinde ise *Tercüman-ı Hakikat* ile *Osmanlı gazetelerinde tahrirata başladı*⁷. Abdurrahman Adil'in Gerek Selanik'te gerekse de İstanbul'da çok erken yaşlarda başlayan bu matbuat macerası ömrünün sonuna kadar sürdü. Yetmiş dört senelik hayatında hukuka dair birçok kitap neşretmenin yanı sıra bizzat gazete ve mecmualar çıkardı. İmtiyaz sahibi olduğu *Azım* adlı gazetenin nüshalarına ulaşılabilir⁸. Siyasi meseleleri ele almak üzere çıkarma teşebbüsünde bulunduğu *Şu'ûn*⁹ adlı gazetenin herhangi bir nüshasına henüz ulaşamamıştır. Ayrıca henüz herhangi bir nüshasına ulaşamadığımız "*İnkılâb*"¹⁰ ile *Şuur ve Mesaî*¹¹ adlı gazeteler de ona nispet edilmektedir. Yine *Vilayet, Tercüman-ı Hakikat, İkdâm, Cerîde, Ma'ârif, Peyâm, Tevhid-i Efkâr, Resimli Ay, Şehbâl, Yarım Ay, Akşam, Vakit, Cumhuriyet* ve *Tan* gazetelerinde yazıları yayınlanmıştır¹².

Abdurrahman Adil, çok yönlü ve idealist bir şahsiyet olarak göze çarpar. Kanaatimizce bu idealist özelliğini ortaya koyan en müşahhas örnek, *Kitabhane-i Hukuk ve Külliyyat-ı Hukuk*

¹ BOA, DH.MKT., 360/68, 12 Mart 311 (24 Mart 1895).

² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. II, MEB Yayınları, İstanbul, 1969, s. 1252.

³ Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1958, s. 403.

⁴ BOA, DH.MKT., 360/68.; Abdurrahman Adil, "Mudanya Mukavele-i Askeriyesi", *Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası*, II. Tertip, C. 2, 1922, s. 18.; Abdurrahman Âdil Eren (Tarihşinas) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: Bel_Mtf_54382.; Abdurrahman Âdil Bey (Tarihşinas) Hakkında Biyografik Bilgi Fişi, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: Bel_Mtf_60070.

⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 10 İkinciteşrin 1942 (10 Kasım 1942), s. 7.; Vatan Gazetesi, 10 İkinciteşrin 1942 (10 Kasım 1942), s. 3.

⁶ Hakkı Tarık Us, *Ellî Yıl*, İstanbul, 1943, s. 68.

⁷ Abdurrahman Adil, "En Çok Yazı Yazan Türk Muharriiri Ahmet Midhat Efendi Nasıl Çalıştırdı? Ahmed Rasim İlk Makalesini Nasıl Yazdı?", *Akşam Gazetesi*, 01.11.1936, s. 5.

⁸ Ali Turan, "Abdurrahman Âdil Eren'in (1868-1942) Hayatı, Eserleri ve Mahkeme-i Temyiz Adlı Eserinin Tahlili", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sa. 23, 2017, s. 64.

⁹ BOA, DH.MKT., 2660-71, 20 Şevval 1326 (15 Kasım 1908).

¹⁰ Gerard Groc, İbrahim Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours, Histoire et Catalogue*, The Isis Press, İstanbul, 1985, s. 155'ten aktaran: Ali Birinci, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) III, *Kebikeç*, S. 4, 1996, s. 41.

¹¹ Kudret Emiroğlu, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) VI", *Kebikeç*, S. 9, 2000, s. 61.

¹² Turan, a.g.m., s. 63-64.

adı altında bir hukuk külliyyatı vücuda getirme gayretidir. Müdâyenât adlı eserinde, hukuki meselelerin ait oldukları ıstılahatlara göre bir araya getirilmesiyle bir hukuk fihristi ya da külliyyatının oluşacağını dile getirir. Müellife göre Avrupa’da bu hususta çok kıymetli eserler bulunur. Böyle bir çalışmanın lisanımızda ve hukukumuzda ortaya çıkmasını uzun zamandır temenni ettiğini belirterek neşrettiği hukuki makaleleri bu arzuya binaen kaleme aldığını söyler¹³. Böyle mühim bir saikle *Kitabhane-i Hukuk* ve *Külliyyat-ı Hukuk* projelerine girişen Abdurrahman Adil, bu kapsamda bir hayli kitap neşretti. Bunların çoğunu bizzat telif etti¹⁴. Hatta bu eserlerin neşredilebilmesi için bir matbaa tesis etmek istedi¹⁵. Böyle bir idealin yalnızca bir hukukçunun münferit gayretleriyle muvaffakiyete ulaşamayacağını farkındaydı ve bu sebeple bu hususla alakadar olan tüm hukukşinaslara yardım teklifinde bulunmuştu¹⁶.

Abdurrahman Adil, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinin yetiştirmiş olduğu mühim hukukçulardan biridir. Nitekim Mumcu tarafından 19. asır sonlarının büyük hukukçusu şeklinde takdim edilir¹⁷. Mekteb-i Hukuk’ta bir süre müderrislik yapmış ve Usul-i Muhakeme-i Hukukiye dersleri vermiştir¹⁸. Mekteb-i Hukuk’tan mezun olur olmaz başladığı avukatlık vazifesini de ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür. Hatta cumhuriyetin ilanından sonra toplanan ilk İstanbul Barosu toplantısında Mekteb-i Hukuk’tan mezun en kıdemli avukat sıfatıyla baro riyasetinin intihabında muvakkaten reis seçilmiştir.

Abdurrahman Adil’in öne çıkan hususiyetlerinden biri de tarihe olan alaka ve merakıdır. Gerek telif ettiği diğer eserlerde gerekse de çalışmamıza konu olan Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası’nda Abdurrahman Adil’in tarihe olan alakası kolayca fark edilir. Tarihi hafızası oldukça güçlü bir şahıs olan Abdurrahman Adil’in, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı’nda kendisi hakkında Osmanlıca yazılan biyografik fişte de Osmanlı tarihinin en bakkir konularını tetkik ve tahlil etmedeki ustalığına vurgu yapılmıştır¹⁹. O, tarihi meselelere dair malumat ve vesikaları toplayan bir şahsiyet olarak da bilinir²⁰. Nitekim Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası’nda da tarihi meselelerde malumat ve vesika sahibi olanlardan yardım istemektedir. Ayrıca Yarım Ay, Tan, Milliyet ve Cumhuriyet gibi gazete ve dergilerde “Tarihi Dedikodular”, “Tarihi Dedikodu”, “Tarihi Fıkralar” başlıkları altında tarihi vakalara dair hatıralarını kaleme almıştır.

¹³ Abdurrahman Adil, *Müdâyenât*, Konstantiniye: Matbaa-yı Ebu’z-ziyâ, 1312, s. 3-4.

¹⁴ Kitabhane-i Hukuk ve Külliyyat-ı Hukuk kapsamında neşredilen bu eserler için bkz.: Turan, a.g.m., s. 66-69.

¹⁵ Matbaanın tesisi için kendi yazısıyla vermiş olduğu beyannamede maksadını şu şekilde dile getirmiştir: “Matbaa tesisinden maksadım neşr eylemekde olduğum Kütübhâne-i Hukuk ile kâriben neşrine ibtidâr arzusunda bulunduğum Külliyyât-ı Hukuk’un suret-i nefside tab’ olunabilmesi ve hukuka müteallik asâr-ı Osmaniyе’nin teshil-i neşr ü ta’imimi olup ticâret matlûbım değildir.” (BOA, DH.MKT., 360/68.)

¹⁶ Abdurrahman Adil, *Mahkeme-i Temyiz*, Konstantiniye: Matbaa-yı Ebu’z-ziyâ, 1312, s. 8.

¹⁷ Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Ankara, Phoenix, 2007, s. 76.

¹⁸ BOA, MF.MKT., 1090-63, 20 Kanun-ı Evvel 1324 (2 Ocak 1909).; Erk, a.g.e., s. 403.

¹⁹ Abdurrahman Âdil Bey (Tarihşinas) Hakkında Biyografik Bilgi Fişi, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: Bel_Mtf_60070.

²⁰ Yarım Ay dergisinde kaleme aldığı yazıya göre Abdülhamid devrinde başkatiplik yapan Cevat Bey, Abdurrahman Adil’e “Adil Bey! Sizin tarihi vakaları toplamakta olduğunuzu biliyorum. Ben söyleyeyim siz not edin.” şeklinde hitap ederek tarihi bir malumatı kendisine bildirmiştir. (Abdurrahman Adil Eren, “Tarihi Dedikodular: 31 Mart ve Bir Jurnal”, *Yarım Ay*, 1 Ekim 1918, s. 19.

II. HADİSAT-I HUKUKİYE VE TARİHİYE MECMUASI HAKKINDA UMUMİ MALUMAT

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası'nın eldeki nüshalarını tetkik eden araştırmacılar ilginç bir vaziyetle karşılaşır. Mecmua hakkındaki umumi malumata geçmeden evvel bu meseleye temas etmek gerekir. Basım tarihi 1338/1922 olarak gözüken ilk cüzün dibacesinde yayına yeni bir tertiple başlandığı ifade edilir. Bu ifadelerden Abdurrahman Adil'in günlük matbuata kaydedilen hukuka dair makaleleri "Hadisat-ı Hukukiye" unvanıyla toplayıp yayınladığını öğreniyoruz. Fakat Abdurrahman Adil'e göre dünya hadiselerinin birdenbire farklı bir tarzda gelişmeye başlaması buna imkân bırakmamış ve yazılan şeylerin doğrudan doğruya neşredilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Yine ilk tertipte bazı hataların olduğu ve basımda arzu edilen insicam ve intizamın temin edilemediği gibi sebeplerle ilk tertip terkedilmiştir. Ne gariptir ki yaptığımız tetkiklere rağmen müessisin ilk tertip olarak işaret ettiği herhangi bir nüshaya ulaşamamıştır. Halbuki basım tarihi ikinci tertipten sonra gözüken nüshalarda bazı basım hataları mevcuttur ve herhangi bir izahat olmaksızın ikinci tertipteki yayın düzeninden sapılmıştır²¹.

İkinci tertibin ilk dört sayısının basım tarihi 1338/1922 olarak verilmiştir. Beşinci sayıdan yedinci sayıya kadar basım tarihi 1339/1923'tür. Sekizinci sayıdan itibaren basım senesi ile basım ayı da gösterilmiştir. Bu dönemde mecmuanın ayda en fazla bir nüsha çıkacağı belirtilmiş olsa da her ay düzenli olarak yayınlanma imkânı bulunmamıştır²². Ayrıca her bir yirmi sayının bir müstakil cilt olarak kabul edileceği tasavvur edilse de ilk cilt 21. sayı ile bitirilmiştir. Bu sayının tarihi Mart 1341/1925'tir. Bu 21 sayılı ilk ciltte her sayı, bir evvelki sayının kaldığı sayfa sayısından devam ettirilmiş ve ilk cilt toplamda 306 sayfa ile tamamlanmıştır. Son sayının sonuna ilk cildin fihristi de eklenmiştir. İlk cildin 17. sayıya kadar olan nüshaları İkdam Matbaası'nda, kalan diğer sayılar da Yeni Matbaa'da basılmıştır.

Basım tarihi ilk ciltten sonra görünen ilk sayı 15 Nisan 1341 tarihlidir. Bu dönemde mecmuanın kapağında yeniliğe gidilmiş ve mecmua "Tarihi, adli, iktisadi mecmuadır" takdimiyle basılmıştır. Bu dönemde mecmuanın bazı sayıları "Kısm-ı Adli", bazı sayıları da "Kısm-ı Tarihi" olarak basılmıştır. Ayrıca yeni dönemde bu mecmua on beş günde bir neşredilmiştir. Bu dönemde ilk beş sayı "Kısm-ı Tarihi", son iki sayı ise "Kısm-ı Adli" olmak üzere toplamda yedi sayı mevcuttur. Beş tane sayıda ilave (ek) de mevcut olmuştur. Son sayı 15 Temmuz 1341 tarihlidir ve bu sayıdan sonra herhangi bir nüshaya tesadüf edilememiştir. Bu yedi sayı Matbaayı Amire'de basılmıştır. İzah edilmesi gereken bir diğer husus, bu sayılarda çok defa mecmua kapağında yapılan basım tarihi ve sayı numarası hatalarıdır. İlk üç sayıdan sonra sıklıkla kapak sayfalarındaki tarihlerde ve sayı numaralandırmalarında hata vardır. Beşinci sayıdan sonra on birinci ve on ikinci sayılara geçilmiştir. Halbuki on birinci sayının altıncı sayı, on ikinci sayının

²¹ Daha evvel tarafımızca yapılmış olan "Abdurrahman Âdil Eren'in (1868-1942) Hayatı, Eserleri ve Mahkeme-i Temyiz Adli Eserinin Tahlili" isimli çalışmada bu hatalara ve basım tarihi kendisinden evvel gözüken nüshalardan farklı bir tarzda yayınlanmalarına binaen ilk tertibin aslında bu nüshalar olduğuna kanaat getirmiştik. O çalışmada bu mecmuanın tüm nüshalarını teferruatlı bir şekilde tetkik etme imkanı olmamıştı. Basım tarihi ikinci tertipten sonra olan nüshaların kapağına şöyle bir not düşülmüştür: "Akdemce risale şeklinde neşr olunan 21 cüzde bir de mufassal fihrist ilave kılınarak birinci cild addolunmuş ve ayrıca cem' ve teclid edilmiştir."

²² 3. sayının başında ise mecmuanın ayda en fazla üç cüz olarak neşredilmesinin arzu edildiği belirtilmiştir.

ise yedinci sayı olması gerekir. Bu hata, ilk beş cildin ilavelerinin (eklerinin) bulunmasından kaynaklanmış olabilir²³.

Daha evvel de bahsedildiği üzere Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuasının ulaşıldığımız son sayısı 15 Temmuz 1341 tarihlidir. Tetkiklerimize rağmen başka bir sayıya ulaşamamıştır. Halbuki İcra Vekilleri Heyeti 11 Kasım 1925 tarihinde, mecmuanın basılması için Avrupa'dan ithal edilecek olan 1632 kg kâğıdın gümrük vergisinden muaf tutulmasına karar vermiştir²⁴. Böylece Abdurrahman Adil'in mecmuayı çıkarmaya devam etme gayesi vardır; fakat bir şekilde bu gayede muvaffak olamamıştır.

III. HADİSAT-I HUKUKİYE VE TARİHİYENİN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ VE TÜRK HUKUK TARİHİ AÇISINDAN DEĞERİ

A. MECMUANIN MUHTEVA DEĞERİ, GAYESİ, KAYNAKLARI VE TAKİP ETTİĞİ USUL

Başında meşhur bir hukukçu, gazeteci ve tarihşinas bir şahsiyet bulunan Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası'nın muhtevasına bakıldığında, Türk hukuk tarihi açısından kıymetli bir malzemenin mevcudiyeti görülür. Meselenin bu cihetine geçmeden evvel mecmuanın zayıf noktalarına ilişkin birkaç husustan bahsetmek gerekir. Evvela bu mecmuanın Abdurrahman Adil Bey'in münferit gayretleriyle ayakta durduğunu belirtmek gerekir. Abdurrahman Adil'in oldukça idealist olmasına rağmen bu ideallerini gerçekleştirme noktasında pek fazla yardım görmediğine şahit oluyoruz. Dolayısıyla Abdurrahman Adil'in münferit çabalarıyla çıkarılan bu mecmuada zengin bir yazar kadrosuna rastlandığını söylemek epey güçtür. Burada neşredilen yazıların kahir ekseriyeti müessise aittir. Başka yazarlardan alınan yazılar ise umumiyetle daha evvel başka gazete veya mecmualarda neşredilenlerden oluşmaktadır. Böylece Abdurrahman Adil'in neşredilecek malzemenin tedariki noktasında bir hayli zorluk çektiğini söyleyebiliriz. Abdurrahman Adil de bu eksikliğin farkında olduğu için üstlenmiş olduğu bu vazifede kendisine yardımcı olunmasını şu şekilde ilan etmiştir:

Uhdemde tahmil ettiğim bu vazifeyi başarmak için kırk dökük birkaç çocukluk hatırasından başka hiçbir sermayem yoktur. Çocukluk hatıralarımın bahş ettiği ipuçlarına sarılarak taharriyat yapıyor, bakiye-iricalin malumatlarına ve birkaç köhne ve hurde vesaike istinâd ediyorum. Bildiklerimi, öğrendiklerimi evvela İkdâm Gazetesi'yle neşrediyorum. Bunları okuyan ihvân-ı kirâm hatırladıkları noksanlarını ikmâl ve hatıyatı tashih ve ihtar ediyorlar. Yazılar sonra Hadisat-ı Hukukiye'nin cüzlerine geçiyor. İmdi bi'l-cümle muhibban-ı tarihden rica oldur ki Hadisat-ı Hukukiye'nin şu naçiz yazılarında gördükleri hatıyatı ihtar ve nevakısı ikmâl buyursunlar. Hadisatın birinci cildi yirminci formada hitam bulacaktır. Müellif son iki formayı birinci cild üzerine yazılmış bir ta'likata hasr etmek niyet ve arzusundadır. Bu suretle

²³ Çalışmanın ekinde verilecek olan mecmua fihristinde söz konusu hatalara dipnotta işaret edilecektir.

²⁴ "İstanbul'da münteşir Hadisat-ı Hukukiye Gazetesi'nin sene-i hâliye ihtiyacı için Avrupa'dan celb edeceği bin altı yüz otuz iki kilo kâğıdın, kanun-ı mahsusa ve 27 Mayıs 341 tarihli ve 2022 numaralı kararname ahkâmına tevfi-kan gümrük resminden istinası, Maliye Vekalet-i Celilesi'nin 20 Teşrin-i evvel sene 341 tarihli ve 106/6325 numaralı tezkeresiyle vukû'bulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 11 Teşrin-isanı sene 341 tarihli ihtimaında tasvib ve kabul olunmuştur." (BCA, 30-18-1-1/KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1920-1928), 16-72-12, 249-143.)

metn-i kitabdaki nevakıs ve hatayıatın ikmâl ve tashihi müyesser olur. Ve asrımızdaki inkılabat-ı fikriye-i kavmiyemiz tarihine bir naçiz hıdmet edilmiş bulunur.

Vesaik ihsan buyuracak zevata arz-ı men û minnetdâri emr-i tabî'idir²⁵.

Abdurrahman Adil, Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası'nın neşredilmesinde güttüğü gayeleri bazı sayılarda bizzat izah etmiştir. İkinci tertibin 17. sayısında takip edilen gayeler şu şekilde sıralanmıştır:

- 1-Kavanin-i cedîde-i adliye gününe neşr,
- 2-Adliye müte'allik olup da Düstürlarda münderic olmayan kavanin-i atika-yı teshil,
- 3-Mahkeme-i Temyiz ve mehâkim-i saire mukarrerâtını tahlil,
- 4-Hâdisât-ı adliye ta'kib,
- 5-Fukahanın, ulemâ-yı hukukun ve meşhur avukatların hukuka intisâb ve hizmeti olanların tercüme-i hallerini taharri,
- 6-Osman²⁶ Türklerinde inkılâbât-ı fikriye tarihini tetebbu',
- 7-Eslâfın neşriyat-ı hukukiyesinden mütedâvil veya müte'arif olmayanları cem' ve tekvîm.

Son yedi sayılık seride ise mecmuanın neşredilmesindeki dört gaye şöyle sıralanmıştır:

- 1-Ma'ârif-i hukukiyeyi ta'mîm
- 2-İnkılâbât, ıslâhât ve icrâât-ı adliye te'kid
- 3-Mesâil-i iktisâdiyeyi tedkik
- 4-Hukuk ve inkılâbât-ı fikriye doğrudan doğruya veya dolayısıyla ta'alluku olan hadisât-ı tarihiyeyi cem' ve tesbît.

Abdurrahman Adil, yukarıda naklettiğimiz kısımda Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası'nda izlediği usulü ve istinat ettiği kaynakları açıklamaktadır. Tetkiklerinde kaynak olarak hatıralarına, hayatta olan devlet büyüklerinin malumatlarına ve elinde mevcut bulunan bazı mütevazı belgelere dayanmaktadır. Tetkik ettiği konuları ise evvele İkdam Gazetesi'nde neşretmekte, geri dönüşler üzerine noksan kısımları tamamlayarak ve hatalı hususları da düzeltilerek Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'de neşretmektedir²⁷. Bu cihetle mecmuada yer alan yazıların esas itibariyle gözden geçirilmiş yazılar olduğu söylenebilir. Abdurrahman Adil buna rağmen mecmuaya geçen yazılarda mevcut olabilecek hataların ve noksan kısımların kendisine bildirilmesini talep etmektedir.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'de yer alan tarihi malumatların kaynaklarından birinin müessisin şahsi hatıraları ya da başkasından işittiği malumatlar olduğu meselesi üzerinde kısaca durmak gerekir. Hatıralar mühim bir tarihi kaynak olmakla birlikte, şahsi bir bakış açısıyla nakledildikleri için buradan elde edilen malumatları kullanılırken dikkatli olunmalıdır.

²⁵ "İfade-i Mahsusa", Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 13, 1339, s. 174 ve C. 14, s. 190.

²⁶ Abdurrahman Adil birçok yerde "Osmanlı Türkleri" yerine "Osman Türkleri" terkinini kullanmaktadır.

²⁷ Nitekim 12. sayıda "İlk Te'bidler: Mustafa Fazıl Paşa-Midhat Paşa" adlı makaleye, Münir Süreyya tarafından söz konusu makalede tarihi hakikate uymayan bazı kısımlar olması hasebiyle bir izahat gönderilmiş ve bu izahat makalenin hemen altına konulmuştur. Abdurrahman Adil de bu itiraza kısa bir cevap vermiştir. (Bkz. Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 12, 1339, s. 162-163.)

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’de esas itibariyle sade bir dil kullanıldığı söylenebilir. Ağdalı bir dilin kullanıldığı yerler olmakla birlikte bunların miktarı oldukça azdır.

B. TÜRK HUKUK TARİHİ CİHETİNDEN HADİSAT-I HUKUKİYE VE TARİHİYE MECMUASI: MECMUADA YER VERİLEN MÜHİM KONULAR

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’nin Türk hukuk tarihi açısından zengin bir muhtevaya sahip olduğunu daha evvel ifade etmiştik. Öyle ki bu mecmuanın nitelikçe bir Türk hukuk tarihi mecmuası olarak görülmesinde kanaatimizce herhangi bir abes yön bulunmaz. Mecmuanın bu niteliğe bürünmesini Abdurrahman Adil de şu şekilde ifade etmektedir:

“Hadisat-ı Hukukiye” başka bir tavır ve tarz aldı. “Hadisat-ı Hukukiye”nin son cüzleri hemen hemen mesail-i tarihiyeye inhisar etti. Hukuk tarihi, adliye tarihi taharriyatı Osman[lı] Türklerinde inkılabat-ı fikriyye tarihinin taharrisine zemin oldu. Bugün gördüğümüz siyasi, ictimai inkılâb-ı azimenin mebdde ve menşe-i fikriyesi devr-i Mahmudî’den başlar. Devr-i Azizi’de tekâmül eder, devr-i hazırda tebellür eyler. Maateessüf devr-i Hamidî bütün ricali ve bütün vesaike mahv ü ifnâ eylediğinden bu inkılabat ve tekâmülât-ı siyasiye ve fikriyenin tarihini cem ve telfik pek asîr bir mesele haline gelmiştir.

Mecmuanın gittikçe hukuk ve inkılap tarihi kisvesine büründüğünü ifade eden Abdurrahman Adil, bir taraftan Abdülhamit devrine de ağır bir tenkit getirmektedir. Müellife göre bu devirde devlet ricali ve vesikalar harap edildiği için siyasi ve fikri inkılap ve tekamül tarihini bir araya getirmek oldukça güçleşmiştir. Bu sebeple mecmuanın noksan kısımlarını tamamlama ve hatalı yerlerini düzeltme çağrısında bulunan Abdurrahman Adil’e göre *“bu suretle metn-i kitabdaki nevakıs ve hataiyatın ikmâl ve tashihi müyesser olur”* ve bu şekilde *“asrımızdaki inkılabat-ı fikriye-i kavmiyemiz tarihine bir naçiz hıdmet edilmiş bulunur.”*

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’nin Türk hukuk tarihi çalışmalarına büyük bir katkı sağlayacağı aşıkardır. Mecmuanın muhtevasında Türk hukuk tarihinin çeşitli konularına ilişkin malumatlar mevcuttur. Biz de bu çalışmada mecmuada üzerinde en fazla durulan konulara ana hatlarıyla temas edeceğiz. Çalışma sonunda mecmuanın tam fihristi verileceği için üzerinde durmadığımız diğer konulara bu fihrist sayesinde kolayca müracaat edilebilir.

1. Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyetine Geçiş Süreci

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’nin eldeki en eski nüshası 1922 tarihlidir. İlk sayının hemen başında yer verilen dibace (ön söz) 5 Teşrin-isani 1338/1922 (5 Kasım 1922) tarihini taşımaktadır. Dolayısıyla mecmua, saltanatın kaldırılmasından hemen sonra müessisinin tabiriyle “yeni tertibe” başlamıştır. Saltanatın kaldırılmasını Türk kavmi için bir “devr-i rebî”ye (bahar devri) benzeten Abdurrahman Adil’e göre mecmua da yeni bir tertibe girmiştir. Bu haliyle mecmuanın bilhassa İstanbul için bu geçiş dönemine şahitlik ettiği söylenebilir.

Osmanlı Devleti’ne son verilip hakimiyetin Büyük Millet Meclisi’ne verilmesinin, Abdurrahman Adil’de büyük bir heyecan yarattığı görülmektedir. Saltanatın kaldırılıp Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin hakimiyetin hakiki mümessili kabul edildiği 308 numaralı kararı “Bir Hadise-i Cihanşumül” başlığıyla mecmuanın ilk sayısının başına koymuştur. Abdurrahman Adil, hicri takvime göre bir asır evvel gerçekleşen Yeniçeri Ocağı’nın ilgası ile “saltanat-ı ferdiyenin” ilgasını, terakkiyatın büyük merhaleleri ve fevkalade bir tarihi tesadüf olarak

görmektedir. 308 numaralı karar metninden evvel de yeni hükümet şeklinin İslami kaidelere münasip olduğunu ifade eden bir nevi müdafaa ile şu şekilde başlamaktadır:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, “İcma-yı Ümmet” hükümetidir. İcma-yı ümmet ise inde’l-islam hükm-i şer’î ifade eder. Türkler bu şekl-i hükümeti kabul ile tarih-i hazır-ı cihana yeni bir şekl-i hükümet ihda etmiş oluyorlar. Ulemâ-yı islâmın dördüncü asr-ı hicride taknîn ve telkin ettikleri şekl-i hükümete icma-yı ümmet hükümetinin tamamı-i tetabukı ve tabir-i sahîh ile tamam-i telifi pek kolay bir şeydir. İzahat-ı lazimesi kitabımızın diğer mebahisinde verilecektir. Esâsât-ı İslamiye nedir? An’anât-ı Osmanîye nedir? Avcı Sultan Mehmed ve Adli Sultan Mahmud zamanlarında cereyanı tarihçe daha sarâhatle mazbut olan usûl-i idare ve siyasiye-i eslâf nedir? Hakimiyet-i millîye ve saltanat-ı millîye tamamıyla Büyük Millet Meclisi’nde kalmak ve makam-ı hilâfet an’ane-i islamiyeye muhalif bir vaz’ ve mevkiye îsâl edilmiş olmamak üzere yapılacak tedbir-i basit nedir? Bunları vakit buldukça yazacağız.

Abdurrahman Adil, birçok sayının hemen başında “Bir İfade” başlığı altında tesis edilen yeni devletin adli ve siyasi belgelerinin günü gününe neşredilmesi zaruretini şu şekilde dile getirmiştir:

Devr-i cedîd-i millîyenin vesaik-i adliye ve siyâsiyesini günü gününe cem’ ve telif ihtiyacı belirdi. Hadisat-ı hukukîyenin en hârik ve barizlerinden doğan bu ihtiyaç serî’ ve anîyi tatmin için “Hadisat-ı Hukukîye” kitabımız yeni bir kisveye ve yeni bir tarz ve devreye girdi. Vekâyi’ ve hadisata dair günü gününe makaleler, mütalaalar, tenkidler, tedkik ve tahliller neşr edilmek, neşr olunan kanunlar cem’ ve tekvim olunmak icab ediyor. Binaenaleyh “Hadisat-ı Hukukîye” kitabımız cüzlerini sık sık tab’ ve neşr etmek arzu ediyoruz. Bu arzunun husûlü refikâ-yı mesleğın ve bilcümle muhibban-ı hukukun maddeten ve ma’nen ibzâl-ı mu’âvenetine arz-ı iftikâr eder.

Görüldüğü üzere yeni devrin adli ve siyasi vesikalarını günü güne kaydetme gibi bir misyon üstlenen Hadisat-ı Hukukîye ve Tarihiye, bu yönüyle yeni devletin bir fotoğrafını bizlere göstermektedir. Mecmuanın 3. sayısında Ankara Hükümeti’nin eline geçen İstanbul’un idaresi için hazırlanan “İstanbul Vilayeti Umûr-ı İdaresinin Suret-i Tanzimine Dair Talimatname”ye yer verilmiş ve hemen sonrasında “Talimatname Hakkında Mütalaat ve Temenniyat” başlığı altında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Abdurrahman Adil bu değerlendirmelerde söz konusu talimatnameyi sarîh bir şekilde tenkit etmektedir. Şu şekilde dile getirdiği tenkit ise dikkate şayandır:

İstanbul ne yeniden fethedilmiş bir ülke ve ne de Türk millet ve hakimiyetinden hariç bir makardır. El-emrû bi-mekanihi ve el-emrû bi-zamanihi kaideleri hukukta uknum ve esastır. Bu esasa muhalif mukarrerat ve ahkam mucib-i teşevvüş-i muamelat olur. Fethedilen memalik-i islamiyenin bile kavanin, usul ve örf ve adetlerini alâ halihî ibka ve sırası düştükçe tashih ve tadil Osmanlılarca riayet edilegelmiş bir düstur-ı siyasiyedir.

İstanbul’un vilayetinin idaresine dair talimattan sonra ise Kanun-i Esasi metnine yer verilmiştir. Dördüncü sayıda ise “Anadolu Adliye Kanunları ve Bir Sevm-i Nazar” başlığı altında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce adliyeye ilişkin olarak neşredilen kanunlar hakkında “bir mütalaa-yı hukukîye ve tarihiye”de bulunulmaktadır. Abdurrahman Adil bu kısımlarda getirilen mevzuat hükümlerini tenkide devam etmektedir. Akabinde ise Muvakkat Temyiz Heyeti Teşkiline Dair Kanun, Muamelat-ı İthamiyenin İlgası Hakkında Kanun, Hakim-i Münferid Kanunu’nun Bazı Mevaddını Muaddil Kanun, Sulh Hakimleri Kanun-ı Muvakkatinin Üçüncü Maddesini Muaddil Madde-i Kanuniye, Sulh Hakimleri Kanununun Dördüncü Maddesinin Tadiline Dair Kanun, Usul-i Muhakeme-i Şer’iye Kararnamesi’nin Birinci

Maddesine İlave Edilen Mevad Hakkında Kanun, Kanun-ı Ceza'nın 242 ve 243. Maddelerini Muaddil Kanun, Ceza-yı Nakdilerin Beş Misline İbلاغına Dair Kanun, Hıyanet-i Vatanîye Kanunu, Hıyanet-i Vatanîye Mücrimininden Bir Kısımının Aflarına Dair Kanun, İstiklal Mahkemeleri Hakkındaki Son Kanun ve Emval-ı Metruke Kanunu neşredilmiştir. Sonraki sayılarda da bu dönemlerde çıkarılan kanunların neşrine devam edilmiştir.

Muhtevasından anlaşılacağı üzere o dönemde yürürlüğe konulan ehemmiyetli kanunlar Hadisat-ı Hukukiye'de neşredilmiş ve bu düzenlemelere dair değerlendirmeler ve tenkitlere yer verilmiştir. Abdurrahman Adil, "Anadolu Adliye Kanunları ve Bir Sevm-i Nazar" adlı makalede, o dönem yürürlüğe konulan kanunların tahlil ve tenkidini şu şekilde yapmıştır:

Anadolu gazilerinin kılıcı düşman kafasını parçalayıp eczâ-yı vatan birleşince İstanbul halkı –Ashab-ı Kehf gibi- gözlerini açtı ve bu üç dört ayrılık senesi içinde Büyük Millet Meclisi'nin neler yaptığını tetkike başladı. Hukuk-ı siyasiye erbabı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla uğraşadursun, hukuk-ı ruzmerre ile meşgul olanların gözlerine en evvel adliye kanunları çarptı. Adliye kanunları içinde başta Mahkeme-i Temyiz teşkilatı gelir. Büyük Millet Meclisi Sivas'ta muvakkat bir Mahkeme-i Temyiz teşkil etmiş. Heyet, şer'îye, hukukiye, cezaiye ve istid'â daireleri diyü dört daireyi muhtevi. Ferid Paşa sadaret-i cehaleti ve Dürrizade meşihat-ı redâeti zavallı Osmanlı milletinin başına musallat oluncaya kadar merkezde dahi temyiz heyeti dört daireye münkasım idi. Meşrutiyet yüz bin gayret ve yüz bin cüret ile Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îyeyi yani asrılık ruhunu incizab etmeğe bir türlü isti'dâd gösteremeyen Ağakapısı mastaba-nişinan fekâhetini Mahkeme-i Temyiz'e rabt ü ilhâk ve idhâl etmiş ve sultan Mahmud-ı Adli'nin teokrat, otokrat ve demagog otuz iki senelik saltanatıyla muvaffak olamadığı ümniyeyi kısmen olsun istihsal ederek ruhunu şâd eylemiş idi. Ferid Paşa hükümeti yek hamlede bu eser-i bî-adili hedm ve tahrib eyledi. Ve mehakim-i şer'îyeyi adliyeden tefrik eyledi. Bu program Ferid Paşa hükümetinin resmen teşekkülünden evvel kararlaştırılmış bir program olmak lazım gelir ki adliye nezaretine geçen 35, 36 senelik bir sınıf refikim bana bunu nezaretinin ikinci saati söylemiş ve programın diğer mevaddını dahi ta'dad ederken:

-“Bunlar hepsi kepezektir. Bunlar hepsi vatana hıyanettir. Programın en ehven parçası olan filan maddeyi bile icra edersek ilelebet selamımdan mahrum olursun.” cevab ve itabını almış idi.

Merkez yalnız daire-i şer'îyeyi temyizden tefrik ile iktifa etmedi. Bir de istida dairesini ilga eyledi. İstida dairesini ilga ederken memleketin en güzide hükkamını da maddeten ve manen imha eyledi. Şükürler olsun ki Millet Meclisi bu tahribatı taklid etmemiş. Zaten anın mana-yı mevcudiyet ve kıyamı bu tahribata karşı kıyam ve isyandan ibaret değil midir?

İstibdâd ve ihanete karşı bazen milletler ve bazen de padişahlar kıyam ve isyan eder. Bizde bunların her ikisi de vaki olur. Selim-i salis ve ale'l-husus Mahmud-ı sani bunların ikinci nev'idir.

Adliye kanunlarından göze çarpan ikinci madde mehâkim-i sulhiyenin beş yüz liraya kadar olan davaları görmek salahiyetidir. Yani hakim-i münferid usulünün hemen hemen bütün memlekete teşmili keyfiyetidir. Bana soruyorlar ki: “Sulh hakimlerine ve hakim-i münferitlere bu kadar vâsi' salahiyet vermek caiz midir? Cevabım şudur:

Bana sorarsanız ki idare-i mutlaka mı idare-i meşruta mı, şekl-i şûrâ-yı hükümeti mi daha muvafiktir? Bu suale her ne cevap verirsem hakim-i münferid usulü için de aynı cevabı veririm. Ben şekle bakanlardan değilim. Ben ele ve kafaya bakanlardanım. İdare-i mutlakada olsun, idare-i meşrutada olsun, şekl-i şûrâda olsun a'del bir el, münevver bir kafadır ki nâfi' olur. Ve illâ muzır olur. İngiltere'de –ki pek çok müessesatı müessesat-ı İslamiyeye pek çok muvâfakat ve temasül ibraz eder- kaza hakim-i münferid usulü ile icra ve ifa olunur. Ve dünyanın en adil ve en muktedir ve mükemmel hakimleri İngiltere'de bulunur. Çünkü bir İngiliz hakimi hükmünü tefhim ettiği zaman kendini efkar-ı münevver-i memleket mahkemesinin huzurunda farz eder. Müddeinin davasını, ve müddei-yi aleyhin def-i davasını ale't-tafsil yad ve tekrar eder. Verdiği hükmün esbab-ı mucibesini ve hükkâm-ı eslâfin emsilesini birer birer ta'dad edip adeta bir imtihan verir. Ve her şeyden evvel davayı anladığını ve adilane hüküm verdiğini anlatmaya çalışır. Eğer

böyle hükkâm yetiştirebilirsek şüphesizdir ki hakim-i münferitlerle memleketi daha güzel idare ederiz. Said Paşa adliye nezaretinin bakkal ve rencberlerden teşkil ettiği müntehib azalı mahkemeler ve beyanını lügat kitabına müracaatla tercüme ettirdiği usul-i muhakemeler memleketi adaletten değil, fikr-i adaletten, hiss-i adaletten bile mahrum bırakmıştır.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’de Sükna Kanunu hakkında da mühim tenkitlerin yapıldığını görüyoruz. Öyle ki bu kanun sebebiyle birçok kişi mağdur olduğu için altında Abdurrahman Adil başta olmak üzere on beş avukatın imzasını taşıyan ve “Sükna Hakkında Bir Re’yname” başlığıyla Adliye Vekaleti’ne hitaben yazılan bir arzuhale yer verilmiştir. Yine Sükna Kanununun Lağvı Kanunu’nun neşredildiği sekizinci sayıda bu kanunla alakalı olarak şu ifadeler kullanılmıştır:

Bu kanuna bir unvan itası lazım gelse idi “Herkes Sokakda Kanunu” der idim. Bir rejimden diğer bir rejime bir saniye içinde geçilmez. Bir devreden diğer bir devreye geçmek için bir mühlet, bir müsaade ve bir tedbir-i muvakkat ita ve ihtiyar olunur. Halka ahvalini tanzim için bir zaman ve vade verilir. Dün gece müste’cer-i meşru olarak rahat yatağında yatmış olan bir adam ferdâsı sabah uyanıp da kendisini gasıb ve fuzuli bir adam mevkiinde görürse elbette münfail ve muğber olur. Hele buhrân-ı siyasi ve içtimai zamanlarında tevliid ve tezyid-i buhran edecek kanunlardan pek sakınılmak lazımdır. Aç ve çıplak İstanbul halkına bir de derd-i süknâ ikâ’ eden bu kanun hiç şüphesiz ki en yakın zamanda ilga olunacaktır.

2. Hukuk ve Siyasi Tarihimizin Mühim Şahsiyetleri

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’nin en mühim hususiyetlerden biri de hukuk ve siyasi tarihimizin meşhur simalarına yer vermiş olmasıdır. Nitekim mecmuanın gayelerinden ikisi de “*Fukahanın, ulemâ-yı hukukun ve meşhur avukatların hukuka intisâb ve hizmeti olanların tercüme-i hallerini taharri*” ve “*Eslâfin neşriyât-ı hukukiyesinden mütedâvil veya müte’arif olmayanları cem’ ve tekvîm.*” şeklinde idi. Mecmuu, çıktığı zaman müddetince de bu gayesine muvafik bir çizgi takip etmiştir.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’ye bakıldığında en fazla yer verilen şahsiyetin Ali Suavi olduğu göze çarpar. Bunun sebebi, Abdurrahman Adil’in Ali Suavi’ye duyduğu hayranlıktır. Nitekim 12. sayıda “Ali Suavi Efendi” başlıklı kısa bir makale kaleme alan Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Abdurrahman Adil ve babası Osman Nuri Bey’in Ali Suavi hayranlığını şu şekilde ifade etmektedir:

Ashâb-ı faziletten bir harika-i zeka idi. Tercüme-i haline dair müdevven bir eser yoktur. Allah Adil Beg’den razı olsun, kendisi Ali Suavi’nin meclûb-ı irfanı olduğundan ara sıra bazı makalat himmet etmektedir. Fikrimce bu zevat²⁸ hakkında yazılmışlarla iktifa etmemeli, yazılmışlara vesaikli manidar ilaveler yapmağa çalışmalı. Adil Beg’in tarihi ve kıymetdar makalelerinde bu yolda cümleler vardır.

Adil Beg’in pederi Selanikli Osman Nuri Efendi vükelâ-yı de’âviden edib, hoş-gü kendisi de oğlu gibi Suavi meftunlarından bir zat idi. Mevla rahmet etsin. Manastır’da senelerce beraber yaşadık. Kendisinin şiirle, be-tahsis tarih-gülük kısmıyla iştigali var idi. Bu kesret-i iştigal semeresi olmak üzere söylediği tarihler irticâl derecesini bulmuş idi. Hatta bazılarını 302’de Manastır’da hukuk reisi olan şair-i şehir Hersekli Arif Hikmet Beg Efendi bile beğenirdi.

Müstakil olarak Ali Suavi hakkında kaleme alınan ilk makale, Hadisat’ın 6. sayısında “Hakimiyet-i Halk ve Ali Suavi” başlığıyla neşredilmiştir. Burada Ali Suavi’nin Ulum Gazetesi’nin birinci nüshasında yer alan “el-Hâkimu Huvallah” adlı makalesinde ele aldığı halk

²⁸ Burada “zat” kelimesinin kullanılması gerekirken mecmuuda sehven “zevat” şeklinde yazılmıştır.

hakimiyeti mefhumu üzerinde durulmuştur. Abdurrahman Adil'e göre "ihtimaldir ki Türklerde 'hakimiyet-i halk' tabirini istimal eden Ali Suavi olsun." Mecmuanın 9. sayısında ise doğrudan Ali Suavi'nin "el-Hâkimu Huvallah" makalesine yer verilmektedir. Abdurrahman Adil 11. sayıda da "Ali Suavi – Mebadi-i Hayatı, Zihniyeti, Hukuka Hizmeti" başlıklı makaleyi kaleme almıştır. Bu yazının sonunda Ali Suavi'nin Türk tarihindeki ilkleri şu şekilde sıralanmıştır:

Türklerde ilk konferans tarzında ders takrir eden Ali Suavi'dir. Bu takrirler Bursa'da başlamış ve Ali Suavi daha Bursa Rüşdiyesi mallimi iken bahhâs ve cidâlkâr bir şahsiyet-i ilmiye olduğunu isbat eylemiştir. Zîulemâda olarak ilk inkılâbat-ı fikriye mücâhede-i kalemiyesine başlayan Ali Suavi'dir. (Rûznâme-i Cerîde-i Havadis 1282, Muhbir) Türklerde ilk ticari ve coğrafi salname tertib eden Ali Suavi'dir. (Türkiye ve Mısır Salnameleri 1288)

Türklerde Frenklerin "Encyclopédie" tarzında lûgat cem'ine ilk tevessül eden Ali Suavi'dir. (Kamûsü'l-ülûm ve'l-ma'ârif)

Türklerin asl ü menşei ve ulûm ve medeniyete olan hizmetlerini devr-i teceddüde ilk tahrîr eden Türk alimi Ali Suavi'dir.

12. sayıda da Ali Suavi'ye büyük yer ayıran Abdurrahman Adil, "Ali Suavi ve Efkâr-ı Siyasiyesi" makalesinde "en eski Türkçü" olarak nitelediği Ali Suavi'nin siyasi fikirlerine yer vermiştir. Bu makalenin hemen ardından da Bursalı Mehmet Tahir Efendi'nin "Ali Suavi Efendi" adlı kısa bir yazısı yer almaktadır.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihi'yede Ali Suavi dışında, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşayan birçok ilmî ve siyasi şahsiyetten bahisler geçmektedir. Bu şahsiyetler arasında Evliya Çelebi, Mustafa Reşit Paşa, Ali Fuat Paşa, Ayetullah Bey, Kemalpaşazade Said Bey, Ali Paşa, Sava Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Midhat Paşa, Pertev Paşa, Akif Paşa, Ziya Paşa, Hüseyin Cahit ve Lütfi Fikri Bey gibi isimler mevcuttur.

3. Hukuk ve Siyasi Tarihimizin Meşhur Hadiseleri

Hukukçu ve tarihşinas bir şahsiyete sahip Abdurrahman Adil'in Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'de hukuk ve siyasi tarihimizin mühim hadiselerine yer vermiş olacağı kolayca tahmin edilebilir. Hemen ilk sayıda "Osmanlı Tarihinde Hukuk Sahifeleri" başlığı altında şu konuları kısa kısa ele almaktadır:

Şer'i İslamda hukuk-ı cezaiye-Hudud-ı İlahi-Ulu'l-emr ve siyaset-i şer'iyeye-Evliya Çelebi-Avcı Sultan Mehmed zamanında Bursa hakimleri-Mister Rikaut-Avcı Sultan Mehmed zamanında vezir-i azamların salahiyat-ı cezaiyesi-Dede Cöngi-Siyasetname-Bursalı Mehmed Sebzi Efendi-Şeyhülislam Meşrebzade Arif Efendi-Sultan Mahmud-Ceza Kanunu-Tanzimat Fermanı-Sultan Mahmud-ı Adlinin hukuk-ı cezaiyeye temas eden iki fermanı-Çavuşbaşılar-Deavi nazırları-Divan-ı Hümayun Muhakemeleri-Huzur muhakemeleri-Bab-ı Seraskeri'de kavaslar teşkilatı²⁹.

²⁹ Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 1, 1338, s. 8-14.

İkinci sayıda “Devletin Büyük Davaları” başlığıyla Osmanlı Devleti ile ecnebi devletler ve müesseseler arasında ortaya çıkan ve devleti bir hayli meşgul eden davalar zikredilmektedir³⁰. Bu davaların hemen ardında da Mudanya Mukavele-i Askeriye’ sine yer verilmektedir.

Üçüncü sayıda “Hîn-i Fetihde İstanbul’a Hakim Nasb Olunanlar” başlığı altında, Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi mehz alınarak İstanbul’un fethi sırasında İstanbul’a tayin edilen kadınlardan bahsedilmiştir. Yine yedinci sayıda “Osmanlı Tarihinde Adliye Sahifeleri: Yıldırım Bayezid ve Hükkam-ı Şer” başlığında yolsuzluk yapan hakimlerin Yıldırım Bayezid tarafından yakılmasının emredilmesi şeklindeki meşhur hadiseye yer verilmiştir³¹.

Abdurrahman Adil’in en ehemmiyet verdiği tarihi hadiselerden biri de Yeniçeri Ocağı’nın lağvıdır. Hadisat-ı Hukukiye’nin çeşitli nüshalarında bu “vaka-yı hayriye”ye verdiği ehemmiyeti coşkulu bir şekilde dile getirir. Bu cihetle de en ehemmiyet verdiği padişahlardan biri de II. Mahmut’tur. Nitekim sekizinci sayıda “Asr-ı Teşkilatın İlk Günleri” başlıklı makalesinde II. Mahmut’un yenilik hareketlerinden bahsedilmiştir. Abdurrahman Adil mecmuanın ikinci döneminin ilk sayısının başında, “İfade” başlığı altında Yeniçeri Ocağı’nın ilgası ile Takrîr-i Sükun Kanunu arasında kurduğu rabıtayı şu şekilde izah etmektedir:

Kırk bir senesi Türkiye tarihinde tanınmış bir senedir. Birinci kırk bir senesi on üçüncü asr-ı hicrisinde kesb-i işihâr etti. O da yeniçerinin ilgası tarihidir. Yeniçeri Ocağı demek ihtilal ve şûriş ocağı demek idi. Devlet hiçbir iş göremiyor, idare hiçbir intizama konulamıyor, yeniçerinin “istemezük”leri herkesi canından bezdirmiş, “bu işin bir çaresi görülmek lazımedendir” kanaati herkesin kalbinde yer etmiş idi. İşte o zaman sadrazam ve ulema Sultan Ahmed Camii’nde toparlandılar, asilerin işi(nin) görülmesine karar verdiler. Kılıç bir kanun yazdı, Horhor Çeşmesi’nden aşağıya inen, at meydanına vara, yeniçeri kışlalarını hurd û hâş eden Kara Cehennem İbrahim Ağa’nın topları bu kanunu ilan eyledi. Bu kanun “Yeniçerinin İlgası Kanunu” idi. Yani o zamanın “Takrîr-i Sükûn Kanunu” idi. Yeniçerinin ilgasıyla gönüllere bir sükûn geldi. Herkes işine gücüne sarıldı. Mahmûd-ı adli inkilâb-ı askeriye yi vücuda getirdi. Yeni devlet esaslarını dahi kurmağa başladı. 1241 senesi Türk Devleti, Türk İmparatorluğu için böyle mes’ûd ve feyz-nâk bir sahanın kûşadına mebde oldu. Ümid ve temenni edelim ki 1341 senesi de, aynı yümn ve saadeti, aynı refah ve izzeti getirecektir.

Mahmûd-ı adli, inkilâb-ı askeriye yi başarmak için kırk bin yeniçeri ve kızılbaş başı kesmiş idi. İnkilâb-ı siyasi, inkilâb-ı idari, inkilâb-ı ictimai ve inkilâb-ı iktisadi esaslarını tahkim için ricâl-ı inkilâb kırk sahib-i fem ve kaleme azacık sükût ve sükûn teklifinde bulunurlar ise ağır bir teklifte mi bulunurlar?

On ikinci sayıda yine hukuk tarihimizin mühim mevzularından biri olan sürgün cezası konu edilmiştir. Abdurrahman Adil, Ebuzziya Tevfik’i mehz alarak “İlk Teb’idler: Mustafa Fazıl Paşa – Midhat Paşa” makalesinde Mustafa Fazıl Paşa ile Midhat Paşa’nın sürgün edilme hadiselerini ele almıştır³².

³⁰ Bu davalar şunlardan oluşmaktadır: “Kontuar Deskont Davası-Hüseyin Avni Paşa-Sultan Aziz-Rus tazminat-ı şahsiye davası-Moskof Avukatı Rosulato-Lahey sulh mahkemesi-Hariciye Nazırı Mösyö Karopi-Yusuf Kemal Beg-Rum ili şimendiferleri ve Baron Hırş-Doktor Ganaist-Avukat Miltiyadis Efendi-Rum ili şimendiferleri işletme şirketi-Avukat Mösyö Bone-İspanya başvekili Mösyö Mora.” (Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 2, 1338, s. 23-26.)

³¹ Abdurrahman Adil’in bu makalesinin tahlil ve transkripsiyonunun yer aldığı bir çalışma için bkz.: Ahmet Kılıç, “Yıldırım Bayezid Han’ın Devlet Yönetimine Işık Tutan İki Osmanlıca Makale ve Tahlilleri”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, Sa. 1, 2016, s. 1-24.

³² Milli hudutlar dışına ihraç edilen ilk kişinin Mustafa Fazıl Paşa olduğunu Ebuzziya Tevfik’ten rivayet eden Abdurrahman Adil’e Münir Süreyya Bey’den gelen itiraz yazısı “Bir Tavzih” başlığıyla makalenin hemen ardına konulmuştur.

On üçüncü sayıda “Adliye Tarihinden: Huzur-ı Şer‘ide Bir Padişah: Fatih Sultan Mehmet” başlığıyla Evliya Çelebi’den alınan ve Fatih Sultan Mehmet ile Rum mimarın yargılandığı meşhur hadiseye yer verilmiştir. Müellif, dipnotta metnin kaynağını şu şekilde vermiştir:

Bâlâdaki fıkra Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nden telhisen ve tadilen muktebestir. Matbu nüshada münderiç değildir. Yazma nüsha Emiri Efendi kütüphanesindedir. Unvan-ı makale şudur: “Mimar başı ile Ebu’l-fethin mürafaa-yı şer‘i-yi Resûl olduğudur”. Birinci cildde 36. sahifededir³³.

Çalışmanın muhtelif yerlerinde mecmuanın Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecine şahitlik ettiğini ifade etmiştik. Elbette bu süreçte yaşanan sancılı hadiseler de mecmuada yer bulmuştur. Abdurrahman Adil, bu süreçte gerçekleşen sıkıntıları münasip bir lisanla tenkit de etmiştir. Bu manada mecmuanın çıktığı dönemde gerçekleşen siyasi hadiseler de kaleme alınmış ve tetkik ve tenkide tabi tutulmuştur. Ağa Han tarafından İngilizce olarak Başvekil İsmet İnönü’ye yazılan ve henüz başvekil olmadan tercümesi Tanin, İkdâm ve Tevhid-i Efkar gazetelerinde yayınlanan mektup, siyasi tarihimizde “gazeteciler davası” olarak bilinen bir hadiseye yol açmıştı. Bu hadise üzerine kurulan İstanbul İstiklal Mahkemesi’nde aralarında Hüseyin Cahit, Velid Ebüzziya, Ahmet Cevdet ve İstanbul Barosu reisi Lütfi Fikri Bey gibi simaların bulunduğu gazeteciler yargılanmıştı. Halifeliğin kaldırılmamasını konu edinen bu mektubun yayınlanmasının neticesinde İstanbul basınında ortaya çıkan vaziyeti Abdurrahman Adil de Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’nin on dördüncü sayısına taşımıştır. Abdurrahman Adil, İstanbul basını ile Ankara Hükümeti ve basını arasında bir “suitefehhüm” (yanlış anlaşılma) oluştuğuna ve İstiklal Mahkemeleri’nin bu suitefehhümü ortadan kaldıracığına inanıyordu. Ayrıca bu hadise üzerine İstanbul basınındaki dayanışmayı da ortaya koyuyordu. Abdurrahman Adil, yanlış anlaşılma üzerine gerçekleşen bu hadiseyi ve hadise neticesinde ortaya çıkması gereken tabloyu şöyle ifade etmişti:

İstiklal Mahkemesi isticvâbata başladı. Mesele ve hadise bir günlük iştigalden başka zaman iza‘asına müsaid değildir. Bir gün içinde bütün hakaik anlaşılır. Ağa Han imzasıyla bütün matbuata bir mektub gelmiş. Çâbük kalem olan mütercimler bunu gazetelerine derhal yetiştirmişler. Yetiştiremeyenler yetiştirenlerden iktibas ile neşr eylemişler. Gazete sahiblerinin, baş muharrirlerinin bundan haberleri bile olmamış. Hatta bazıları o günler hastalık hasebiyle matbaaya bile uğramamışlar. İşte hadise bütün bundan ibarettir. Bu hakikat tezahür ettiği dakika İstiklal Mahkemesi’nin vazifesi değişir, İstihlâl Mahkemesi olur. El ele baş başa çalışmış olan Ankara ve İstanbul münevveranı için:

Gelin öpüşelim, demekten başka bir şey olmaz ve kalmaz. Yarın öbür gün şahid olacağımız hadise-i haz ve sürûr bu olacaktır. Bundan vatan ve hakimiyet-i milliye müstefid olacaktır. Sonra birbirimize bakarak:

Sendendir ilahi yine bu mekr, bu fitne

Bu mekr, bu fitne yine sendendir ilahi

deyip gülüşecek ve müsây-sulh-ârâyı yad eyleyeceğiz. Hatta Ziya Paşa’nın ruhuna Fatihalar okuyacağız³⁴.

Gazetecilerin yargılandığı bu davanın Abdurrahman Adil için bir diğer ehemmiyeti, dönemin İstanbul Barosu reisi Lütfi Fikri Bey’in de tevkif edilmesi ve akabinde hakkında

³³ Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 13, 1339, s. 185-186.; Bu hadisenin tam transkripsiyonu için bkz.: Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Kitap (İstanbul), (Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu), Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 58-59.

³⁴ “İstiklal Mahkemesi ve Tahassüsât 1 – İstiklal Mahkemesi-İstihlâl Mahkemesi”, Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 14, 1340, s. 192.

mahkûmiyet kararı verilmesidir. Kendisinde derin bir teessür bıraktığını ifade ettiği bu hadise üzerine İstiklal Mahkemeleri'ne ilişkin yazılarına devam edememiş ve vaziyetini şu şekilde ifade etmiştir:

İstiklal Mahkemesi ve Tahassüsât unvanlı makalelerden ilk birincileri İkdâm Gazetesi ile neşr olunmuş iseler de diğerleri gazeteye geçmedi ve Lütfî Fikrî Bey'in mahkumiyetinden sonra da teessüratım tahassüsâtımın kayd ve tezbîrine mani oldu. Mahkumiyet kararını istimâ' edince yazabileceğim yalnız bir makam-ı aliye hitab edilmiş bir telgrafnamedir ki vakt-i münasibde neşr olunur. Halbuki bu makalat meyanında bir de "Hukuk Nazarında İstiklal Mahkemesi" unvanlı bir makale var idi ki hakikaten İstiklal Mahkemesi var mıdır, yok mudur sualine cevap verir idi. Bu meseleyi ne erbab-ı matbuat ve ne ashab-ı muhamat mevzubahis etmemişlerdi. Ol makale maatteessüf Ahmed Vecdet Beg'in habishane evrakı meyanında zayı olmuştur. Bilmem ki o mevzu'ı yeniden diriltebilir ve o makaleyi yeniden yazabilir miyim³⁵?

Lütfî Fikrî Bey ile Abdurrahman Adil arasındaki rabıta ilginçtir. Aralarında maziye dayanan bir tanışıklık vardır. Hayatı boyunca muhalif bir çizgi benimseyen Lütfî Fikrî Bey'in tevkif edilmesinin ve mahkumiyetinin Abdurrahman Adil'de teessürat bırakması bu sebeplerdir. Fakat Lütfî Fikrî Bey'in muhalif tavrını şu şekilde tenkit etmekten de geri durmamıştır:

Hadise-i matbuat için teellüm edip dururken ona bir de hadise-i muhamat inzımam etti. Muhamilerin başı Lütfî Fikrî Beg tevkif olundu. Lütfî Fikrî Beg'in tevkifiyle tarih-i adliyenin şimdiye kadar kaydetmediği bir hadise vukua gelmiştir. Lütfî Fikrî Beg cihanda ilk tevkif olunan baro reisisdir. Fakat buna sebebiyet veren Lütfî Fikrî Beg'in kendisidir. Lütfî Fikrî Beg'in düştüğü giriveye hiçbir baro reisi kendini düşürmemiştir³⁶.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'de yer verilen meşhur hadiselerden biri de Kuleli Vakası'dır. Abdülmecid döneminde gerçekleşen ve Osmanlı tarihinde ilk siyasi teşebbüs olarak kabul edilen bu hadiseye evvela Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'nin on beşinci sayısında yer ayrılmıştır. Bu meseleye dair ilk yazı, Abdurrahman Adil'in "Tanzimatta İlk Cürm-i Siyasi: Kuleli Vakası" adıyla neşredilmiştir. Akabinde "Kuleli Vakası ve Ahmed Rasim" başlıklı bir makaleye yer verilmiştir ki bu makaleden evvel Abdurrahman Adil "Kuleli vakası hakkında bir de Ahmed Rasim Beg'i dinleyelim. Ahmed Rasim Beg cürm-i siyasi hakkında âtî malumatı i'tâ eder." dediği için bu makaleyi Ahmed Rasim'e nispet etmemiz icap eder. Ayrıca mecmuanın ikinci döneminin dördüncü sayısında da Şûrâ-yı Devlet eski azalarından Muammer İzzet tarafından kaleme alınan "Kuleli Vakası ve Bir Ecnebi Müverrihi" adlı bir makaleye yer verilmiştir. Yine on beşinci sayıda Ahmed Rasim'in yazısında sonra ise "Nazariyat-ı Cezaiyede Eski Bir Vesika" başlığıyla Takvim-i Vekayi'den alınan bir yazı nakledilmektedir. Abdurrahman Adil bu vesikanın tarihi cihetini şu şekilde belirtmektedir:

Kuleli Vakası hakkında Takvim-i Vekayi'nin 2 Cemaziyevvel 1276 tarihli ve 574 numarolu nüshasında ilanname-i âtî mündericidir ki o zamanın nazariyat-ı cezaiyesi ve bazı istılahat-ı adliyesi hakkında bir vesika-yı tarihiye olmağla ber-vech-i âtî derc edilmiştir³⁷.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'de yer verilen meşhur hadiseler hususunda temas edilmesi gereken son mesele de baroların tasfiyesi ve cumhuriyet sonrası ilk İstanbul Barosu toplantısıdır. Cumhuriyetin ilanını müteakip kabul edilen Muhamat Kanunu ile avukatlık mesleği

³⁵ Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 15, 1340, s. 304.

³⁶ Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 14, 1340, s. 201-202.

³⁷ Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 15, 1340, s. 217.

düzenleme altına alınmış ve bu kanunun muvakkat maddesiyle de bazı avukatların tasfiyesine karar verilmişti. Bu muvakkat maddeye binaen oluşturulan Tefrik Encümeni ile İstanbul Barosu'nda çok sayıda tasfiye gerçekleştirildi. Bu hadise üzerine Abdurrahman Adil'in Hadisat-ı Hukukiye'nin on altıncı sayısından itibaren yoğun bir şekilde barolar üzerine eğildiği görülmektedir. Zaten on altıncı sayının başında bu hususu şu şekilde haber vermişti:

Muhamat Kanunu'nun neşri ve baronun tasfiyesi münasebetiyle matbuat-ı yevmiye baro tarihine pek alakadar oldu. Ve birçok makaleler yazıldı. Halbuki onların münderecatı hatırat-ı acizi ile mütevâfik değildir. O zaman ve belki de bugün inhisâr ma'nasına alınan ve nefsü'l-emrde ise bu tabir ile hiçbir alakası olmayan meslek-i muhamatda muhakeme herkesin kabulüne dair olan irade ile Ali Şehbaz Efendi makalesini Hadisat'ın 16. cüzünde neşr edeceğim. Bu hadise hakkında ma'lûmatdar olan zevat hatıralarını iş'âra inayet ederlerse tarihe hizmet etmiş bulunurlar³⁸.

Tasfiye kararlarının tartışmaları altında gerçekleşen ve cumhuriyet sonrası ilk İstanbul Barosu toplantısı olan toplantı 28 Ağustos 1924 tarihinde gerçekleştirildi. Bu toplantıda Mekteb-i Hukuk'tan mezun en kıdemli aza olan Abdurrahman Adil muvakkaten reislik yaptı ve toplantı neticesinde Lütfi Fikri Bey baro riyasetine seçildi. Lütfi Fikri Bey ile Abdurrahman Adil'in arası, bu toplantı sonrasında bozuldu. Lütfi Fikri Bey'in baro reisi seçildiği bu toplantıda çeşitli yolsuzlukların bulunduğunu iddia eden Abdurrahman Adil, Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'nin son sayılarında etraflı bir şekilde bu meseleye eğilmektedir. Bu son sayılarda Abdurrahman Adil'in dile getirdiği usulsüzlükler, barolar ve avukatlar konusunda çeşitli tarihi ve güncel meseleler ve tartışmalar ana temayı oluşturur. Öyle ki Lütfi Fikri Bey'e ve baro idaresine yönelik sert tenkitler kaleme almakla iktifa etmez ve İstanbul Barosu reisliğine namzetliğini de ilan eder³⁹.

4. Adli Teşkilat ve Fikri Hareketler Tarihi

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası, Osmanlı Devleti'nin müesseseler ve fikri hareketler tarihine de ışık tutmaktadır. Abdurrahman Adil'in on üçüncü sayının hemen başında *"Hadisat-ı Hukukiye başka bir tavır ve tarz aldı. Hadisat-ı Hukukiye'nin son cüzleri hemen hemen mesail-i tarihiyeye inhisar etti. Hukuk tarihi, adliye tarihi taharriyatı Osman(lı) Türklerinde inkılabat-ı fikriyye tarihinin taharrisine zemin oldu."* şeklindeki ifadesi, bu hakikati açıkça göstermektedir. Mecmuanın muhtevasına bakıldığında Osmanlı Devleti'nin adliye teşkilatına ve bu teşkilatta yer alan müesseselerin tarihçesine mühim bir yer ayrılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin adliye teşkilatı, Türk hukuk tarihinin en mühim konularından biridir. Abdurrahman Adil'in de Osmanlı adliye tarihine büyük bir ehemmiyet göstermesi Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'ye büyük ölçüde yansımış ve Osmanlı adliye teşkilatı muhtelif sayılarda ve yazılarda kendisine yer bulmuştur. Ayrıca başta barolar ve avukatlık müessesesi olmak üzere Mahkeme-i Temyiz, Şûrâ-yı Devlet ve müddeiumumilik (savcılık) gibi Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinin mühim müesseselerinin tarihçesine az çok ulaşılabilmektedir.

³⁸ Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 16, 1340, s. 218.

³⁹ Bu meseleye ilişkin olarak tarafımızca, 27-29 Mayıs 2021 tarihinde çevrimiçi olarak gerçekleştirilen 7. Uluslararası Asos Congress Hukuk Sempozyumu'nda "Abdurrahman Adil Eren'in Gözünden Cumhuriyet Sonrası İlk İstanbul Barosu Toplantısı, Baro Tarihçesi ve Baro Münakaşaları" adlı bir tebliğ sunulmuştur. Bu tebliğin genişletilmiş hali de kısa bir zaman içerisinde tamamlanıp ayrıca yayınlanacaktır.

Hemen ilk sayıda “Osmanlı Tarihinde Hukuk Sahifeleri” başlığıyla yazılan makalede Osmanlı adliye teşkilatına dair kısa malumatlara yer verilmiştir. Yine on altıncı sayıda Ahmed Refik Bey tarafından kaleme alınan “Müskirat ve Aşar” makalesi, “Hukuk Tarihi Sahifelerinden” üst başlığıyla verilmiştir.

Abdurrahman Adil, mecmuanın üçüncü sayısında “Evliya Çelebi Adliye Müverrihi” başlığıyla kaleme aldığı makalede Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin adliye tarihi bakımından ehemmiyetini şu sözlerle dile getirmiştir;

Osmanlı Devleti’nde adliye tarihi yapılırken Evliya Çelebi Seyahatnamesi iyi bir rehber ve me haz olacaktır. Evliya Çelebi kendine bî-riyâ çelebi unvanını izafe ve ilhak eylemiştir. Şimdiye kadar tedkik edebildiğim bazı yazıları bana da bu unvana müstehak olduğu zehabını vermiştir. İstanbul’un Fatih devri idare-i zabıta ve adliyesi –eğer bu tabir o zaman için mücaz ise- hakkındaki tarifat ve tasviratını zirde naklediyorum. Kitapta ittihaz edilmiş olan usûl-i imlâyî kısmen ve bazen muhafaza eyledim. Bu imla o zamanın suret-i telaffuzu ile bu zamanın İstanbul telaffuzu arasında tam bir mutabakat olduğunu gösteriyor. Mesela Evliya Çelebi “narh” kelimesini daima “nark” suretinde yazıyor; “monla” kelimesini de bazen şimdiki telaffuzu gibi “molla” diye yazıyor. Hele “naib” kelimesinin bazen “nayib” diye yazılması câlib-i nazar-ı dikkattir. Yeni imlayı terviç edenlerimiz için Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin yazma nüshadaki imlası kuvvetli bir hüccet olur. Maahaza nâmikü’l-hurûf yeni imla tarafdarı değildir.

Evliya Çelebi pek çok tedkikata muhtaçtır. Zirde münderiç makalede bir de “tarikat hakimi” tabiri vardır. Bu tabir “juge de profession” tabiri mukabilidir. Evliya Çelebi ne güzel bir mukabil bulmuş. Esلافın tabiratında böyle pek çok ıstılahat-ı latife buluruz. Tarikat hakimi veya tarik hakimi tabiri ihmal olunacak, hoş görülmeyecek tabirlerden değildir⁴⁰.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’nin on üçüncü sayısında yayınlanan “Hukuk-ı İdare Tarihinden: Başvekalet ve Sadaret” adlı makalede de hukuk tarihimizin mühim müesseselerinden biri olan kabine usulünün yerleşmesinden bahsedilmiştir. Bu makalenin baş tarafının bir kısmını aynen nakletmekte fayda görüyoruz:

Cumhuriyet başvekaleti iade eyledi. Cumhuriyetin ilk başvekili İsmet Paşa oldu. Mutlakiyetin ilk başvekili Rauf Paşa idi. Mutlakiyet devrinde ilk başvekaleti Mahmûd-ı Adli ihdas etmiştir. Mahmûd-ı Adli’nin pek çok icraat ve mevzuatı karihadan olduğu gibi bu tesis-i nev’ dahi iktirâh-ı şayşiyesi idi.

Mahmûd-ı adliye asri devlet teşkilindeki yeni fikirleri veren kim idi? Bu mesele-i tarihiye daha tevazzuh etmemiştir. Şu kadar var ki Mahmûd-ı adli devrinde iki mütercim var idi. Bunlardan biri Ömer Ağa, biri de Mehmed Ağa idi. Ömer Ağa ağıleb-i ihtimal bir Hırvat mühtedisi idi. Serdar-ı ekrem Ömer Paşa bu mütercim Ömer Ağa’dır. Diğeri Mehmed Ağa, Kastamonu Vilayeti’nin Ayandon Kazası’ndan Mehmed Ağa’dır ki yeniçerinin ilgasında ümmi bir nefer idi. Nizam-ı Cedid’e ilk kayd olunanlardan yani orduya ilk girenlerden biridir. Orduya neferlikle girdi. Fıtraten harikulade zeki bir adam idi. Tali’ kendisini Tarabya Karakolhanesi’ne sevk etti. Orada zabıt olarak bulundu. Fırsattan istifade ederek Fransızca öğrendi. Bâb-ı Seraskeri’de mütercim oldu. Birçok kanunları tercüme etti. Mahmûd-ı adlinin teşkilat ve tesisat-ı askeriyesinde bu kanun tercümeleri çok işe yaradı. Nihayetü’l-emr mütercim Mehmed Ağa sadrazam mütercimi Rüşdi Paşa oldu. Mükerreren mevki-i sadarete bulundu. Sultan Aziz’in hal’inde ve Sultan Hamid’in cülusunda sadrazam olarak işi idare etti. Midhat Paşa’nın muhakemesi esnasında Manisa’da menfi idi. İsticvab için çok tazyik edildi. Hastalığının son derecede olduğunu anlatmak için “Vah vah vah. O canım padişaha kıymışlar? Öyle mi ha?” diyu baştan atma cevap verirdi ve bir türlü kendisini söylenmeye muvaffak olamayıp isticvabı terke mecbur oldular. Mütercim Rüşdi Paşa’nın tercüme-i hal nev’isini bir zat-ı ali-kadr kaleme almıştır. Hin-i neşrinde tarihimiz müstefid olur.

⁴⁰ Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 3, 1338, s. 41-42.

Hadisat-ı Hukukiye'nin on yedinci sayısında da adliye tarihine dair mühim yazılara yer verilmektedir. "Tevhid-i Mehakim ve Ziya Paşa" başlığıyla kaleme alınan yazıda şu ifadeler kullanılmıştır:

Tevhid-i mehakim meselesi 1293 Kanunnamesinin yani Kanun-i Esasi'nin hin-i tanziminde dahi nazarı dikkate alınmış, ikiliğin kaldırılması arzu olunmuş olduğuna Ziya Paşa'nın evrak-ı metrukesi meyanında zuhur eden bir müsvedde delil ve şahiddir. Bu müsveddenin bir maddesinde bilcümle deavinin mehakim-i şeriyeye devr ve havalesi ve fakat mehakim-i şeriyenin ahkam-ı mevzuayı dahi tatbik ile mükellef tutulması derpiş olunmuş idi.

Ziya Paşa'nın elde edilebilen evrak-ı metrukesi Süleyman Nazif Beg'de mevcut ve mahfuzdur. Bu vesika-yı tarihiye dahi ondadır. Hattın Ziya Paşa hattı olduğuna nazaran re'y ve fikrin de Ziya Paşa iktirahı olduğuna hükmolunabilir. Ziya Paşa memleketimizde hukuk ve kavanine pek büyük hizmetleri sebk etmiş bir ricaldır. Veraset-i saltanat-ı seniyye mektupları ve sair muharreratı hukuktaki behre-i kâmile sinin bürhândır. Hele Kanun-i Esasi tanziminde büyük hizmeti sebk etmiştir. Maateessüf neşriyat-ı yevmiyesine ma'kes olan "İstikbâl" gazetesinin bir tekvimi daha elde edilememiştir.

"Tevhid-i Mehakim ve Ziya Paşa" makalesinden sonra ise "Adliye Tarihinden: Midhat Paşa, Subhi Paşa ve Adliye Teşkilatı Hakkında İlk Münakaşa" adlı makale yer alır. Bu makalede de Şura-yı Devlet reisi Mithad Paşa ile Şura-yı Devlet Adliye Dairesi azasından Samipaşazade Subhi Bey arasında adliye teşkilatına dair bir düzenleme üzerine meydana gelen bir anlaşmazlığa temas edilmektedir. Yine aynı sayıda "1340 Adliye Teşkilatı ve Mazi" adlı makalede *"1340 adliye icraatı icraat-ı mühimmeden ma'düddur. Bu icraatın çok güzel [ve] oldukça fena ve biraz da eksik cihetleri vardır. Güzel tarafı mehakimin tevhide ve muhamatın tensikidir. Fena tarafı da tarik-i istinafin ilgasıdır. Bunları birer birer tedkik edeceğiz. Şimdi biraz maziye atf-ı nazar edelim."* şeklindeki girişten sonra Osmanlı adli tarihine dair kısa malumatlar nakledilmiştir.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'de Osmanlı Devleti'nin fikri hareketleri ile ıslahat ve inkılap tarihçesine dair kıymetli yazılar da mevcuttur. Bu yolda Osmanlı Devleti'nde siyasi ve fikri muhalefet hareketleri olarak Jön Türkler ve Yeni Osmanlılardan bahisler bulunur. Mecmuanın onuncu sayısında yer alan ve Samipaşazade Hasan Bey'in tahrir ve mütalaalarından oluşan "Hukuk-ı Esasiye Tarihinden: Osman Türklerinde İnkılabat-ı Fikriye" adlı makalede Jön Türkler hareketi ele alınmaktadır. Yine mecmuanın ikinci devrinin ikinci sayısında da Samipaşazade Hasan Bey'in "Ayetullah Beg ve Yeni Osmanlılar" adlı bir makalesi yer alır. Bu devrin üçüncü sayısında da yine aynı konu "Yeni Osmanlılar Tarihi ve İnkılabat-ı Fikriye Münakaşaları" makalesiyle işlenmeye devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gündeme gelen parlamento, halk hakimiyeti ve hükümet şekilleri gibi konular da Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'de yer bulur. Mecmuanın yedinci sayısında yer alan "Hakimiyet-i Halk ve Ali Suavi" ile on üçüncü sayısında yer alan "Şekl-i Hükümet Münakaşaları" bu cihette kaleme alınmışlardır. Yine mecmuanın on ikinci sayısında "Osmanlılarda İlk Parlamento" başlıklı makalede Osmanlı Devleti'nde kuvvetler ayrılığı meselesi ele alınmaktadır. Abdurrahman Adil bu makalesinde Şura-yı Devlet'in tesisini, Osmanlı Devleti'nde parlamentonun açılmasından başka bir şey olmadığını ifade etmektedir.

Abdurrahman Adil, on üçüncü sayıda mühim bir makalesini daha neşretmiştir. Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin hazırlanması yerine Fransız Medeni Kanunu'nun iktibası Osmanlı Devleti'nde münakaşa konusu olmuştu. Abdurrahman Adil de bu mevzuu "Hukuk-ı Medeniye

Tarihinden: Mecelle mi? Kod Napolyon mu?” adlı makalede ele almıştır. Esasen bu makale daha evvel İkdâm’da da neşredilmişti⁴¹. Bu makalenin başında, Kod Napolyon’un Mehmed Ali Paşa tarafından tercüme ettirilip Mısır’da yürürlüğe konulduğu hususu şu şekilde nakledilmektedir:

Büyük Napolyon Mısır’a geldiği vakit müessesat-i adliye-i İslamiyeyi tettebbu’ etmiş idi. Mısır uleması bir nevi Mahkeme-i Temyiz teşkil etmiş idiler. Madun mehakim-i şer’iyesinden verilen ilamlar bu mahkemeden geçer, tedkik edilir, nakz veya tasdik olunur idi. Mısırlılar bu mahkemeyi “Mahkemetu’l-nakz ve’l-ibrâm” tabir ederler idi.

Napolyon Mısırlılardan iktibasen Mahkeme-i Temyiz (Cours de Cassation) teşkil etmiştir. Mehmet Ali Mısır’a gelince birçok müessesat ve tecceddüt vücuda getirdi. Bu müessesat meyânında mehâkim-i ehliye de vardır. Mehakim-i ehliye düsturu’l-amel olmak üzere Mehmed Ali Napolyon’un meşhur “Kod”unu tercüme ettirdi. Mısır eyaleti merkez-i saltanattan birçok zaman evvel bir kanun-ı medeniye malik oldu⁴².

SONUÇ

Tanzimat dönemiyle birlikte gazete ve mecmualar yavaş yavaş yaygın hale gelmiş ve bilhassa ikinci meşrutiyet dönemiyle birlikte matbuat alemi nicelik itibariyle daha da zenginleşmiştir. Bu dönemde çıkarılan gazete ve mecmualar, Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeleri bizlere gösteren bir nevi ayna vazifesini görmektedir. Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye de bu neviden bir ayna mesabesinde. Mecmuanın müessisi Abdurrahman Adil’in hukukçu ve tarihşinas şahsiyeti, Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuasını hukuk tarihi açısından kıymetli bir mevkiye taşımıştır. Klasik dönemden yapılan nakiller, Tanzimat döneminin birçok müessesesinin menşesine ve tarihçesine dair yazılanlar; saltanatın kaldırılmasına, İstanbul’un Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin hakimiyetine geçişine ve cumhuriyet sonrası adli müesseselerin vaziyetine yapılan şahitlik, Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası’nı ehemmiyetli kılmaktadır.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye muhtevasının hukuk tarihi çalışmalarına büyük bir katkı sağlayacağı aşikardır. Bununla beraber mecmuanın bazı noktalarda eksiklikleri de göze çarpmaktadır. Bu eksiklerden birisi, yazar kadrosunun çok zengin olmamasıdır. Hatta mecmuanın Abdurrahman Adil’in münferit gayretiyle ayakta durduğu rahatlıkla söylenebilir. O, bütün yükü tek başına sırtlamış ve açıkçası çok defa varmak istediği gayeye dair alenen yardım talebinde bulunmuş olsa da pek fazla destek görmemiştir. Mecmuada neşredilen yazıların tamamına yakını Abdurrahman Adil’e aittir. Kanaatimizce mecmuanın uzun bir yayın hayatına sahip olamamasının en büyük nedeni, Abdurrahman Adil’in malzeme konusundaki yalnızlığıdır.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye’nin eksik sayılabilecek bir diğer yönü, Abdurrahman Adil’in kaleme aldığı yazılarında en çok kullandığı kaynaklardan birinin şahsi hatıraları olmasıdır. Hatıralar, gerek tarih ve gerekse de hukuk tarihi için kıymetli bir kaynak olmakla birlikte, temkinli yaklaşılması gereken kaynaklardandır. Bu sebeple hatıralara dayanan malumatları kullanırken bu hakikati göz önünde bulundurmak gerekir. Fakat şu da bir hakikattir ki Abdurrahman Adil, mecmuada geçen birçok tarihi vakanın bizzat şahididir. Bilhassa kıdemli bir

⁴¹ Bkz.: Abdurrahman Adil, “Mecelle mi? Kod Napolyon mu?”, İkdâm, 25 Teşrin-i sani 1339, s. 2.

⁴² Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye, C. 13, 1339, s. 182.

avukat olması hasebiyle dönemin İstanbul Barosu'nu müşahedesi ve baroya ilişkin kanaatleri oldukça değerlidir.

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye'nin müspet ve menfi cihetleri terazi kefelere konulursa şüphesiz olarak müspet ciheti galip gelecektir. Basımında birçok baskı hatası mevcut bulunmuş ve kısa bir yayın hayatına sahip olmuşsa da Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye oldukça mühim bir mecmuadır. Hatta o dönemde basılan bir hukuk tarihi mecmuası hüviyetindedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

İBB Atatürk Kitaplığı el yazısı biyografik fişler

Sürelî Yayınlar:

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası: 1-21; 1-7 sayılar.

Cumhuriyet: 10 İkinciteşrin 1942 (10 Kasım 1942),

Vatan: 10 İkinciteşrin 1942 (10 Kasım 1942)

Basılı Eserler:

Abdurrahman Adil. "En Çok Yazı Yazan Türk Muharriri Ahmet Midhat Efendi Nasıl Çalışırdı? Ahmed Rasim İlk Makalesini Nasıl Yazdı?", *Akşam Gazetesi*, 01.11.1936: s. 5.

Abdurrahman Adil. "Tarihi Dedikodular: 31 Mart ve Bir Jurnal", *Yarım Ay*, 1 Ekim 1918: s. 19.

Abdurrahman Adil. *Müdâyenât*, Konstantiniye: Matbaa-yı Ebu'z-ziyâ, 1312.

Abdurrahman Adil. *Mahkeme-i Temyiz*, Konstantiniye: Matbaa-yı Ebu'z-ziyâ, 1312.

Birinci, Ali. "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) III", *Kebikeç*, 4, 1996: s. 39-42.

Emiroğlu, Kudret. "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325) VI", *Kebikeç*, 9, 2000, s. 59-63.

Erk, Hasan Basri. *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1958.

Evliya Çelebi. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Kitap (İstanbul), (Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu), Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal. *Son Asır Türk Şairleri*, C. II, İstanbul: MEB Yayınları, 1969.

Kılınç, Ahmet. "Yıldırım Bayezid Han'ın Devlet Yönetimine Işık Tutan İki Osmanlıca Makale ve Tahlilleri", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 1, 2016: s. 1-24.

Mumcu, Ahmet. *Dîvan-ı Hümayun*, Ankara: Phoenix, 2007.

Osmanlı Hukukçuları Gözünden Tabiiyet Hukuku, Ed. Ahmet Kılınç, Ankara: Adalet Bakanlığı Yay., 2021.

Turan, Ali. "Abdurrahman Âdil Eren'in (1868-1942) Hayatı, Eserleri ve Mahkeme-i Temyiz Adlı Eserinin Tahlili", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 23, 2017: s. 57-80

Us, Hakkı Tarık. *Elli Yıl*, İstanbul, 1943.

EK 1: HADİSAT-I HUKUKİYE VE TARİHİYE MECMUASI İLK DÖNEM (II. TERTİP) FİHRİSTİ

CÜZ:1 1338/1922

- 1-Dibace: (s. 3)
- 2-Bir Hadise-i Cihanşümül ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Beyannamesi (s. 4-6)
- 3-Türkiye Büyük Millet Meclisi Beyannamesidir (1 teşrin-isani 1338/1922) (s. 6-8)
- 4-Osmanlı Tarihinde Hukuk Sahifeleri (s. 8-14)
- 5-Paris hatıralarından: Matbuat-ı Adliye Cemiyeti⁴³ (s. 14-16)

CÜZ.2 1338/1922

- 1-Kemalpaşazade Said Beg ve Mesai-yi Hukukiyesi (s. 17-23)
- 2-Devletin Büyük Davaları (s. 23-26)
- 3-Mudanya Mukavele-i Askeriyesi (s. 27-30)

CÜZ:3 1338/1922

- 1-İstanbul Vilayeti Umûr-ı İdaresinin Suret-i Tanzimine Dair Talimatname: (s. 31-33)
- 2-Talimatname Hakkında Mütalaat ve Temenniyat: (s. 33-34)
- 3-Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (s. 34-37)
- 4-Avukatlık Hatıralarından: Tramvay Şirketinde Bir Heyet-i İctimâ'i (s. 38-40)
- 5-Kazaiyat: Evrak-ı Nakdiye Meselesi Hakkında Bir Ceza Mahkemesi İlamı (s. 40-41)
- 6-Evliya Çelebi Adliye Müverrihi : (s. 41-42)
- 7-Hîn-i Fetihde İstanbul'a Hakim Nasb Olunanlar (s. 42-44)

CÜZ: 4 – 1338/1922

- 1-Anadolu Adliye Kanunları ve Bir Sevm-i Nazar: (s. 45-47)
- 2-Muvakkat Temyiz Heyeti Teşkiline Dair Kanun (s. 47-48)
- 3-Muamelat-ı İthamiyenin İlgası Hakkında Kanun (s. 48-49)
- 4-Hakim-i Münferid Kanununun Bazı Mevaddını Muaddil Kanun (s. 49-50)
- 5-Sulh Hakimleri Kanun-ı Muvakkatinin Üçüncü Maddesini Muaddil Madde-i Kanuniye (s. 50)

⁴³ Bu makalenin 17. sayfası ikinci cüzde yer alıyor.

6-Sulh Hakimleri Kanununun Dördüncü Maddesinin Tadiline Dair Kanun (s. 50)

7-Usul-i Muhakeme-i Şer'îye Kararnamesi'nin Birinci Maddesine İlave Edilen Mevad Hakkında Kanun (s. 51)

8-Kanun-ı Ceza'nın 242 ve 243. Maddelerini Muaddil Kanun (s. 51-52)

9-Ceza-yı Nakdilerin Beş Misline İbلاغına Dair Kanun (s. 52)

10-Hıyanet-i Vataniye Kanunu (s. 53-54)

11-Hıyanet-i Vataniye Mücrimininden Bir Kısımının Aflarına Dair Kanun (s. 54-55)

12-İstiklal Mahkemeleri Hakkındaki Son Kanun (s. 55-58)

13-Emval-ı Metruke Kanunu (s. 58)

CÜZ:5 – 1339/1923

1-İki Mahkeme-i Temyiz ve bir Nazariye-i İlmiye (s. 59-62)

2-Gümrük Muahedeleri, Gümrük Kanunları ve İstanbul Ticareti (s. 62-65)

3-Gümrükler Hakkında Talimat (s. 66-69)

4-Milli Bayram Kanunu (s. 69)

5-Belediye Heyetleri Hakkında Kanun (s. 69-70)

6-Düğünlerde Men'î-i İsrifat Kanunu (s. 70-71)

7-Men'î Müskirat Kanunu (s. 71-72)

CÜZ: 6 – 1339/1923

1-Hakimiyet-i Halk ve Ali Suavi (s. 73-75)

2-İktisad Konferansı ve Ticaret Hakimleri (s. 76-78)

3-Hukuk-ı Siyasi Konferansları -1: Mukarriri: Doktor Lagans⁴⁴ (s. 79-86)

CÜZ: 7 – 1339/1923

1-Sükna Kanunu ve Türkler (s. 87-91)

2-Müddeiumumiler (Muharriri:Abdurrahman Şeref Efendi) (s. 91-95)

3-Masuniyet-i Şahsiye Kanunu ve Bir Mütalaa (s. 95-97)

4-Babıaliye Bir Nazar (s. 98-99)

5-Osmanlı Tarihinde Adliye Sahifeleri: Yıldırım Bayezid ve Hükkam-ı Şer'î (s. 100)

⁴⁴ “Fransa ümera-yı askeriyesinden ve erbab-ı hukukundan Doktor Lagans Darülfünunda konferanslar vermeğe başladı. Bu konferansların mevzuu hukuk-ı siyasiyeye taalluk eylediğinden zamanen ve ilmen ehemmiyeti derkârdır. Doktor Lagans konferanslarını Fransızca takrir ediyor. Talebeden Saim Beg Türkçeye tercüme ediyor. Neşr ettiğimiz müsvedde Saim Beg tarafından kaleme alınan tercümedir.”

CÜZ: 8 – 1339/1923

1-Hürriyet-i Şahsiye (Muharriri: Kemalpaşazade Said Beg)⁴⁵ (s. 101-106)

2-Asr-ı Teşkilatın İlk Günleri (s. 106-107)

3-Teşkilat-ı Esasiye ve İsviçre Kanun-ı Esasiyesi⁴⁶: (s. 108)

4-Garbde Tevhîd-i Şerâyi' (s. 109)

5-Türkiye Büyük Millet Meclisi Yeni Kanunları:

Hıyanet-i Vataniye Kanunu Tadili (s. 109-110)

Sükna Kanununun Lağvı Kanunu (s. 110)

Emvâl-ı Menkuleleri Merhûn Olup Tediye-i Deyn Edemeyen Medyunlar Hakkında Kanun (s. 110-111)

Memalik-i Müstahlasada İşgal Müddetince Tekevvün Eden Her Nev'î Deavi ve Muamelatı Şeriye ve Nizamiye ile Sadır Olan Hükümler Hakkında Yapılacak Muameleye Dair Kanun Sureti (s. 111-113)

Emvâl-ı Gayr-ı Menkule İhtilafatı Hakkında Dahiliye Tamimi (s. 113)

Haricden Celb Olunacak Madeni Su Borularının Gümrük Resminden Avfına Dair Kanun (s. 114)

Ziraatde Müsta'mel Olup Haricden İdhal Edilecek Mevad-ı Müştaiile Gümrük Resmi Hakkında Kanun (s. 114)

CÜZ:9 – 1339/1923

1-El-hâkimu Hüvallah (Muharriri:Ali Suavi) (s. 115-121)

2-Sükna Buhranı - Kuvve-i Teşriiye ve Kuvve-i Adliye (s. 121-123)

3-Hadisat-ı Adliye: Sükna Meselelerinde Hakim Kararları (s. 124)

4-Yeni Kanunlar:

İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun Bazı Mevaddını Muaddil 3 Nisan 39 Tarihli Kanun (s. 125)

İdare-i Vilayat Kanunuyla Tedrisat-ı İptidaiye Kararnamesinin Tadiline Dair Kanun Sureti (s. 126-127)

Haricden Gelen Hayvanatın Gümrük Resminden Muafiyeti Hakkında (s. 128)

5-Kazaiyat: Beyoğlu Sulh Mahkemesi 10 Nisan 1339 (s. 128)

⁴⁵ “İşbu makale Kemal Paşazade Said Beg'in 1302 senesinde Mekteb-i Hukuk'ta taktır ettiğı hukuk-ı siyasiye derslerinden me'hûzdur.”

⁴⁶ “Hakimiyet-i Milliye” den telhis edilmiştir.

CÜZ:10 – 1339/1923 Temmuz

- 1-Hukuk-ı Esasiye Tarihinden: Osman Türklerinde İnkılabat-ı Fikriye: (s. 129-132)
- 2-İcar-ı Akar Konturatoları ve Bir Tarihçe (s. 132-134)
- 3-Almanya'da Sükna Ahkamı (s. 134-136)
- 4-Mısır Kanun-ı Esasiesi Hülasası: (s. 137-139)
- 5- Hadisat-ı Adliye: (s. 139)
- 6- Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun Sekizinci Maddesini Muaddil Kanun (s. 139-140)
- 7-Sükna Kanunu Hakkında Bir Re'yname: (s. 140-141)
- 8-Matbuat Mümessillerinin Mehakime İlk Kabulleri: (s. 141-142)

CÜZ:11 1339/1923 Eylül

- 1-Ali Suavi: Mebadi-i Hayatı, Zihniyeti ve Hukuka Hizmeti (s. 143-147)
- 2-Sava Paşa ve Bir Hatıra: (s. 147-149)
- 3-Masuniyet-i Teşriiye: (Muharriri:Haydar Rifat Beg) (s. 150-154)
- 4-Sefain Rüsüm-ı Sıhhiyesi Hakkında Kanun: (s. 154-156)
- 5-Hudud-ı Sıhhiye İdaresi ile Tekaid Sandığına Ait Rüsümün Tezyidi Hakkında Muaddel Kanun: (s. 156)

CÜZ:12 1339/1923 Teşrin-i Sani

- 1-İlk Teb'idler: Mustafa Fazıl Paşa-Midhat Paşa: (s. 159-162)
- 2-Bir Tavzih (Münir Süreyya Beg): (s. 162-163)
- 3-Osmanlılarda İlk Parlamento: (s. 164-167)
- 4-Ali Suavi ve Efkâr-ı Siyasiyesi: (s. 167-170)
- 5-Ali Suavi Efendi (Muharriri: Bursalı Hoca Mehmed Tahir Efendi): (s. 171-172)

CÜZ:13 1339/1923 Kanun-ıevvel

- 1-İfade-i Mahsusa: (s. 174)
- 2-Baro (Muharriri: Ahmed Cevdet Beg)⁴⁷: (s. 175)
- 3-Şekl-i Hükümet Münakaşaları: (s. 176-179)
- 4-Hukuk-ı İdare Tarihinden: Başvekalet ve Sadaret: (s. 179-181)
- 5-Hukuk-ı Medeniye Tarihinden: Mecelle mi? Kod Napolyon mu?: (s. 182-184)

⁴⁷ "İkdamın bir baş makalesinden muktebestir."

6-Huzur-ı Şer'ide Bir Padişah: Fatih Sultan Mehmed (Muharriri: Evliya Çelebi)⁴⁸: (s. 185-186)

7-Elli Sene Evvel İran'da Adliye⁴⁹ (Muharriri: Münif Paşa): (s. 187-188)

CÜZ:14 1340/1924 Kanun-ısanı

1-İstiklal Mahkemesi ve Tahassüsât -1- İstiklal Mahkemesi-İstihlal Mahkemesi (12 Kanun-ıevvel 1339) (s. 193)

2-Hadise-i Matbuat ve Kanun (13 Kanun-ıevvel 1339): (s. 194-196)

3-Tesanüd-i Matbuat (13 Kanun-ıevvel 1339): (s. 196-199)

4-Hep Sui-Tefehhüm (15 Kanun-ıevvel 1339): (s. 199-201)

5-Hadise-i Muhamat (15 Kanun-ıevvel 339): (s. 201-202)

6-Zimâmdâran ve Erbâb-ı Kalem (21 Kanun-ıevvel 1339) (s. 203-204)

CÜZ: 15 1340/1924 Nisan

1- İstiklal Mahkemesi ve Tahassüsât Unvanlı Makalelerden: Bir Haşiye: (s. 204)

2-Müddeiumumiler ve Bir Nazariye: (24 Kanun-ıevvel 1339) (s. 205-206)

3-Lütfi Fikri Beg ve Bir Hatıra: (21 Kanun-ıevvel 1339) (s. 206-208)

4-Tanzimatda İlk Cürm-i Siyasi: Kuleli Vakası: (s. 208-212)

5-Kuleli Vakası ve Ahmet Rasim Beg: (s. 212-216)

6-Nazariyat-ı Cezaiyede Eski Bir Vesika: (s. 217-218)

CÜZ:16 1340/1924 Mayıs⁵⁰

1-Meşrutiyette İlk Batuniye (18 Mayıs 1340): (s. 219)

2-İngiltere Kralı ve Avukatlar Cemaati (18 Mayıs 1340): (s. 220-221)

3-Cumhuriyette İlk Nafaka Davası: (s. 221-223)

4-Amerika Cumhuriyeti'nde Hukuk-ı Esasiye: (s. 223-224)

5-Hukuk Tarihi Sahifelerinden: Müskirat ve Aşar (Muharriri:Ahmed Refik Beg): (s. 225-228)

6-Hukuk Tarihinden: En Eski İzdivac ve Talak Kanunu: 4000 Sene Evvel Babil Hükümdarı Hammurabi Tarafından Tanzim Edilen Bir Aile Kanununun Talak ve Taadüd-i Zevcat Hakkında Ahkamı (Muharriri: Avram Galanti Efendi): (s. 228-230)

⁴⁸ "Hamış: Bâladaki fıkra Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden telhisen ve tadilen muktebestir. Matbu nüshada mün-deriç değildir. Yazma Nüsha Emiri Efendi kütüphanesindedir. Unvan-ı makale şudur: "Mimar başı ile Ebu'l-fethin mürafaa-yı şer'i-yi Resûl olduğudur". Birinci cildde 36. sahifededir."

⁴⁹ "Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'ya yazılmış hususi bir mektubdur. Aslı süferadan Mustafa Şekib Beg Efendi'de mahfuzdur." S. 187.

⁵⁰ Kapakta cüz sayısı yanlışlıkla 15 olarak verilmiştir.

7-Tepebaşı Bağçesi ve Evkaf: (230-232)

CÜZ:17 1340/1924 Haziran

1-1340 Kanunları ve Adliye Düsturları: (s. 235)

2-Tevhid-i Mehakim ve Ziya Paşa: (s. 235-236)

3-Adliye Tarihinden: Midhat Paşa, Subhi Paşa ve Adliye Teşkilatı Hakkında İlk Müna-
kaşa: (s. 236-237)

4-Hakk-ı Teşriide Hudûd ve Hutût: (237-239)

5-İstinafı İlga: (s. 239-240)

6-1340 Adliye Teşkilatı ve Mazi: (s. 241-243)

7-Baronun İlgası, Sami Efendi, Cevdet Paşa ve Said Paşa ve Ali Şehbaz Efendi (5 Hazi-
ran 1340): (s. 243-244)

8-Şehbaz Efendi Makalesi: Dava Vekilleri: (s. 245-248)⁵¹

CÜZ:18 - 1340/1924 Kanun-ievvel

1-Kötü Bir Kanununun Kötü Tatbikatı ve Ecnepleri Çektirdiklerimiz (23 Teşrin-isanı
340): (s. 249-251)

2-Baronun Tasfiyesi ve Bir Tarihçe: (s. 252-253)

3-Baroda Nutk-ı İftitahi: (s. 253-255)

4-İstanbul Barosu'nun İlk İçtimalı: (s. 255-259)

5-Üsküdar Ceza Mahkemesinde Bir Sahne (Muharriri: Hüseyin Said Beg): (s. 259-261)

6-Ermeni Emval-ı Metrukesi: (s. 261-262)

CÜZ:19 1341/1925 Kanun-ıSani

1-Musahabe-i Adliye: Baro: (s. 263-267)

2-Mehakim: Hükâmda Yeni Bir Meyelan ve İki Hadise-i Hukukiye: (s. 268-269)

3-Heyet-i Udûl (Muharriri: Ahmet Cevdet Beg): (s. 269-271)

4-Bir Hakimin Zaviye-i Rüyetinden 340 Adliye İcraatı⁵²: (s. 271-272)

5-Türkiye'de Bir Mülk Nasıl Satılıyor?: (s. 272-273)

6-Tarihiyat:

Fransa'da İlan-ı Cumhuriyet ve İstanbul'da Bir Fransız Avukat: (s. 273-274)

Dersaadet Avukatlar Odası: (s. 274):

⁵¹ Bu makale Ceride-i Mehakim'in 362. sayısından alınmıştır. s. 3714-3717

⁵² "Vatan Gazetesi'nde münteşir bir makaleden telhis edilmiştir."

İngiltere'de Veraset Meselesi ve Usul-i Muhakeme: (s. 275)

7-Kavanin:

Hükümet Yedinde Bulunup Harb Dolayısıyla Zarara Düşür Olanlara Taksim Edilecek Emlak (Numero:7565) (13 Mart 340): (s. 275-276)

Talimatname: (s. 276)

CÜZ:20 Şubat 1341/1925

1-Musahabe-i Adliye:

Baro (Şubat 1341): (s. 277-278)

Bir Davet: (s. 278-280)

Müddeiumumilik: (s. 280-282):

Nakdü'l-ahkâm: (s. 283-285):

2-Kazaiyat:

Doktor Cevdet-Fezahat-ı Lisaniye Davası-İstanbul Dördüncü Ceza Mahkemesi: (s. 286-289)

3-Kavanin:

Ayât-ı Kuraniye ve Ehadis-i Şerifenin Ceraidde Aynen ve Tamamen Dercinin Memnû'iyeti Hakkında Matbuat Kanununa Zeyl Edilen 17 Safer 1340 ve 19 Teşrin-ievvel 1337 Tarihli Kararname: (s. 289)

CÜZ:21 Mart 1341/1925

1-Musahabe-i Tarihiye:

Pertev ve Akif Paşalar (Muharriri sabıkan müsteşar-ı sadr-ı ali Fuad Beg Efendi) (s. 293-295)

Şûrâ-yı Devlet-Tarihçe (Muharriri Muammer İzzet Bey mülga Şûrâ-yı Devlet azasından): (s.296-299)

2-Kazaiyat:

Altun ve Meskûkât-ı Ecnebiye Taahhüdatı: (s. 300-301)

Mahkeme-i Temyiz Sulh Hukuk Dairesi 24 Eylül 1340: (s. 301)

Mahkeme-i Temyiz, Hukuk Dairesi, 22 Teşrin-isani 1340: (s. 301-302)

Meskukat-ı Ecnebiye Meselesi Hakkında Mahkeme-i Temyiz'in Diğer Bir İlamı: Mahkeme-i Temyiz Sulh Hukuk Dairesi 30 Kanun-ı Evvel 1340: (s. 302-303)

Mütalaa: (s. 303)

İtaat-ı Ezvac Meselesi 18 Teşrin-isani 1340: (s. 304)

3-Vakıat: 12 Şubat 1341

Gayri Mübadil Türklere Ait Emlak: (s. 305)

Emlak-ı Metrukenin İhbarı: (s. 305)

Kabotajın Türklere Aidiyetine Dair Kanun: (s. 305)

Mübadiller ve Tabiiyet Meselesi:

Memalik-i Ecnebiyede İkamet Eden ve Mübadil Sayılan Türkler, Türk Konsoloslarınca Vatandaş Tanınacaklar⁵³:(s. 306)

Türkiye'den Ayrılmış Olan Mahaller Ahalisi Ne Gibi Şeraite Tabi Olacaklar?: (s. 306)

Mısırlılar Hakkında Ne Yapılacak?: (s. 306)

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası Birinci Cildinin Sıra Tertibi Üzere Fihristidir (s. 1-5)

Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası'nın Birinci Cildinde Neşr Olunan Kanunların Huruf-ı Heca Tertibi Üzere Fihristidir (s. 5-6)

---

⁵³ Bu kısa yazının transkripsiyonu için bkz.: *Osmanlı Hukukçuları Gözünden Tabiiyet Hukuku*, Ed. Ahmet Kılınç, Ankara: Adalet Bakanlığı Yay., 2021, s. 209.

EK 2: HADİSAT-I HUKUKİYE VE TARİHİYE MECMUASI İKİNCİ DÖNEM FİHRİSTİ

CÜZ:1

Kısm-ı Tarihi:1 (15 Nisan 1341)

1-Serbest-i Matbuat ve Serbâzi-i Matbuat: (s. 1-4)

2-Reşid Paşa (Muharriri: Fuat Beg -Müsteşar-ı Sadr-ıali-i sabıka): (s. 5-7)

3-Ali Fuat Bey ve Asarı (s. 8)

İLAVE:

Kamus-ı Vesaik:

İfade: (s. 3)

Takrir-i Sükûn Kanunu (s. 4)

Receb Beg'in Nutku (4 Mart 1341) (s. 5-8)

CÜZ:2

Kısm-ı Tarihi:2 (1 Mayıs 1341)

1-Ayetullah Beg ve Yeni Osmanlılar (Muharriri: Samipaşazade Hasan Beg) (7 Temmuz 1340): (s. 1-8)

İLAVE:

Kitabhane-i Hukuk Neşriyatından:

Memûrin: Hıdemât-ı Amme ve Memurin Kanunu – 1 (Muammer İzzet—Şûrâ-yı Devlet eski azalarından) (s. 1-8)

CÜZ:3

Kısm-ı Tarihi:3 (15 Mayıs 1341)

1-Yeni Osmanlılar Tarihi ve İnkılabat-ı Fikriye Münakaşaları – Abdurrahman Adil (s. 9-16)

İLAVE:

Kitabhane-i Hukuk Neşriyatından:

Hukuk-ı Siyasiye Dersleri (Kemalpaşazade Said Beg) (s. 1-8)

CÜZ:4⁵⁴

Kısm-ı Tarihi: 4 (1 Temmuz 1341)

1-Kuleli Vakası ve Bir Ecnebi Müverrihi (Muharriri: Sabıkan Şûrâ-yı Devlet azasından Muammer İzzet): (s. 17-25)

İLAVE:

⁵⁴ Tarih sırasına bakıldığında bu sayının 6. cüz olması gerekir.

Hıdemat-ı Amme ve Memurin – 4 (s. 25-32)

CÜZ: 5

Kısm-ı Tarihi:5 (15 Haziran 1341)⁵⁵

1-Ali Paşa (Muharrir: Ali Fuad Beg): (s. 25-28)

2-Lahika: (s. 28-32)

İLAVE:

Külliyat-ı Hukuk: Hıdemât-ı Amme ve Memurin – 3 (s. 17-24)

CÜZ:4

Kısm-ı Adli:1 (1 Haziran 1341)

1-Musahabe-i adliye:

Nizamname-i Dahili: (s. 1-2)

Baroda Fıkdan-ı Mücahede: (s. 3-4)

Paris Barosu'nda Avukatlar Konferansı: (s. 4-5)

Paris'te Hukuk Konferansında: (s. 5)

Beynelmilel Divan-ı Adalet'te: (s. 5)

Paris'te Bir Hakk-ı Te'lif Davası: (s. 5-6)

2-Kisve-i Hükkam (s. 6)

3-Tahlil ve Tenkid:

Tekerrür-ı Cürm ve Bazı Asar-ı Adliye (s. 7-8)

İLAVE:

Külliyat-ı Hukuk: Hıdemât-ı Amme ve Memurin -2: (s. 9-16)

CÜZ:12⁵⁶

Kısm-ı Adli -2 (15 Temmuz 1341)

1-Musahabe-i Adliye:

Bir Vak'a-yı Nâgeh-zuhûr: (s. 9-13)

Baroda İlk Namzetlik İlanı: (s. 14-15)

Namzedlik Beyannamesi: (s. 15)

İLAVE:

Hıdemât-ı Amme ve Memurin – 5 (s. 33-40)

⁵⁵ İç kapak sayfasında Kısm-ı Tarihi-4 şeklinde geçiyor.

⁵⁶ Kapakta cüz numarası 12 olarak verilmekle birlikte esasen 7. cüzdür.